

universität
wien

DIPLOMARBEIT

Titel der Diplomarbeit

„Der Beitrag der sephardischen Juden in Bosnien zur
Kultur, Sprache und Literatur in BIH“

(Doprinos sefardskih Jevreja u Bosni za kulturu, jezik, i
literaturu u BIH)

Verfasserin

Sevlja Fida

angestrebter akademischer Grad

Magistra der Philosophie (Mag.phil.)

Wien, 2013

Studienkennzahl lt. Studienblatt:

A 243/364

Studienrichtung lt. Studienblatt:

Diplomstudium Bosnisch/Kroatisch/Serbisch

Betreuerin:

Doz. Ao.Univ.-Prof. Dr. Katja Sturm-Schnabl

Uvod

Ovaj rad obuhvata bogatu istoriju, kulturu, jezik i književnost bosanskih Sefarda, koji više od 400 godina žive na prostorima Bosne i Hercegovine. Različiti običaji i istorija drugih naroda uvijek su u meni budili radoznalost za učenjem i upoznavanjem nečeg novog, a o jevrejima sam posebno interesovanje pokazala zadnjih izbjegličkih godina. Mene kao nepripadnika jevrejske grupe naroda, itekako veže sa bosanskim Sefardima lijepa bosanska tradicija ali i tužna sudbina progona, samo u različitim vremenskim dobima i na različitim mjestima. Zbog čestih ratnih dešavanja i teške jevrejske sudbine u kojima su mnoge istorijske knjige od strane neprijatelja uništene, put do pronalaženja literature bio je poprilično težak. Kroz literaturu koju sam prikupila, zahvaljujući ljudima koji su mi pomogli, potvrdile su se istorijske činjenice i ovaj rad je barem djelimično ispunio neke rupice u istraživanjima. Pored istorije Sefarda koja nije vezana samo za Španiju nego i za zajedničku nam domovinu Bosnu i Hercegovinu, veliki značaj ima jezik, kultura i identitet Jevreja za narodna blaga naše zemlje.

Jaka povezanost ovih komponenti pokrenule su me da se tačnije zabavim identitetom Sefarda. Iz tog razloga posjetila sam Jevrejsku zajednicu u Sarajevu i razgovarala sa ljudima te zajednice, koji su me uveli u svijet koji nisam dovoljno poznavala i pokazali put i način mog istraživanja. Ovaj rad je jako važan za mene, pogotovo u današnjim vremenima u kojima se uveliko stvaraju predrasude prema ljudima ne poznavajući činjenice i ne trudeći se da ih se upozna. Pišući moj rad, nailazila sam na toliko jednakih stvari ili barem sličnih između svih naroda i religija, tako da sam se pitala, zašto se vode ratovi, i još više spoznala koliko je to besmisleno. Milozvučne tekstove jevrejsko-španjolskog jezika stavila sam u neke redove svog rada, da makar malo ublaže istoriju kroz koju je ovaj narod prošao.

Ovim putem želim da se zahvalim mojoj mentorici Doz. Ao.Univ. -Prof. Dr. Katji Sturm-Schnabl koja me je od početka procesa mog rada ohrabrivala, pomagala mi, i davala mi uputstva. Posebno želim da se zahvalim čovjeku koji mi je najviše pomogao u skupljanju literature i informacija o Sefardima, gospodinu Elizaru Tauberu, novinaru, publicisti i istraživaču Judaike iz Sarajeva.

Gospodin Tauber mi je ustupio materijal iz biblioteke Jevrejske zajednice u Sarajevu, i uputio takođe u Jevrejski muzej u Beču ljudima koje poznaje. Zatim, veliko hvala gospodinu Jakobu Finciju Predsjedniku Jevrejske zajednice u Sarajevu i Ambasadoru države Bosne i Hercegovine u Švicarskoj, za njegove upute, podršku i oduševljenje odabranom mi temom. Zahvaljujem se i Jevrejskom muzeju u Beču koji su mi ustupili svoju biblioteku na korištenje.

Na kraju, veliko hvala mojoj porodici, kao na prvom mjestu najdražem mi biću na svijetu, mom sinu Dini te mužu Alfredu, koji su me cijelo vrijeme studija podržavali i sa mnom imali veliko strpljenje, koji su mi davali motivaciju i stajali uz mene.

1. Jevrejski narod

1.1. Demografski pregled

Jevreji kao narod i religija nastali su prije 4000 godina, zemlja se tada zvala Kanaan, poslije Judeja i Samaraja, Palestina, i onda Izrael. Rodonačelnik jevrejstva je Abraham.

Jevreji su najveći semitski narod koji živi u Izraelu, ali isto tako i na tlu Evrope, Amerike, sjeverne Afrike i cijelog svijeta. Jevrej je naziv za vjersku grupu koja prakticira Judaizam ali isto tako je to naziv za etničku grupu pripadnosti jednom narodu. Jevreji su sebe kroz istoriju nazivali različitim imenima. Prvo su to bili:

- Ivri, od kojeg je u drugim jezicima nastalo Hebraei, Hebrews, Heber, Evrei, Jevreji
- J'hudi, iz kojeg je nastalo Joudaios, Judaeus(latinski), Judejac, Jude, Jid, Žid itd
- Jisraeli, iz kojeg je izvedeno Izrael, Izrailj, Israelite, Izraelićanin, Izraelac itd
- Izraz Čifut došao je iz perzijskog i turskog (E.Werber, S.Goldstein 1987:202)

Taj izraz na turskom je značio pripadnika još jednog naroda i nije bio pogrdan. Kasnije je taj izraz zloupotrijebljen pa kad bi se trebao uvrijediti Jevrej tad su ga zvali Čifut. Isto tako Jevreji su kasnije odbacivali i sami izraz Židov koji ih je podsjećao na mučna stradanja u drugom svjetskom ratu. Kasnije su ponovo prihvatili taj naziv, iz prkosa prema onima koji su htjeli da ga izbrišu.

Iz Biblijskih podataka je poznato da su Jevreji najprije živjeli u Mesopotamiji, da bi ih kasnije unuk od patrijarha Avrama (oko 2000.p.n.e), odveo u Egipat, gdje su od strane faraona naseljeni u zemlji Gosen.

Dvije najveće grupe Jevreja na tlu Evrope dijele se na:

- Aškenaze i
- Sefarde.

Do formiranja više jevrejskih grupa došlo je zbog uspostavljanja rimske vlasti i rušenja hrama u Jerusalamu.

Sefardi su bili, sve do kraja 15-tog vijeka, nastanjeni na Pirinejskom poluostrvu. Dakle, sve do njihovog progona od strane nove španske države. Sefardi su kao poseban dio jevrejskog naroda zadržali svoju kulturu i svoj identitet u raznim zemljama Evrope, Afrike i Bliskog istoka. Sefardski Jevreji čine cjelovitu zajednicu koja ima zajednički jezik, kulturu i tradiciju.

Zapadna grupa Sefarda tj. oni koji su se iselili u sjevernu Afriku nisu nikada izgubili kontakt sa Španijom, dok istočna grupa a to su Jevreji koji su naselili Balkan i Bliski istok, skoro su pa potpuno izgubili kontakt sa svojom domovinom Španijom. Veliki dio Sefarda našao je utočište i u Sjevernoj Evropi, najviše u Holandiji. Velika većina Jevreja nastanila je se u evropski dio tadašnje turske teritorije tj. Balkana. Aškenazi su se naselili pretežno u srednjoj i sjevernoj

Evropi. Ime Sefarda potiče od hebrejske riječi S' farad (Zapadna zemlja) koja je u jevrejskim tekstovima prihvaćena kao naziv za Pirinejsko poluostrvo. Aškenazi su naziv dobili po Noahovom sinu Aškenazu iz Starog zavjeta.

Na Balkanu tj. tadašnjem dijelu turske teritorije postojala su dva centra za Sefarde. Jedan je bio u Carigradu, stolici države, a drugi u Solunu, koji je zauzeo Murat II-gi, 1429-te godine. Solun je i prije dolaska Sefarda bio najveći centar balkanskih Jevreja tzv. Romanijota. Sefardi iz Soluna su pismeno pozivali i Aškenaze da napuste Njemacku i dodju da žive u Solunu jer su se tamo osjećali sigurno i spokojno. Mnogi su se odlučili na taj korak i preselili u Solun, a potom i u Bugarsku, tačnije Sofiju. Solun se u to vrijeme zvao Saloniki i postao je vrlo značajan za jevrejsko stanovništvo. Kasnije su iz tih centara naseljavali Sefarde na druge dijelove Balkana: Makedoniju, Bugarsku, Srbiju, Rumuniju, Bosnu i Hercegovinu.

1. 2. Istorijski pregled

U VIII-mom stoljeću p.n.e.se desilo prvo raseljavanje Jevreja zauzimanjem Izraela od strane Asiraca. U VI-tom stoljeću p.n.e. Babilonci su zauzeli obje jevrejske države, Izrael i Judeju razorivši pri tom Salamonov hram u Jerusalemu 586-te godine. U vrijeme Rimskog carstva dolazi do trećeg raseljavanja Jevreja, u istočnom Sredozemlju, zapaljen je novi Jerusalemski hram Herodov.

Najveći razlog za naseljavanje Jevreja na Balkanu je protjerivanje istih iz Španije. Između 1290 godine i 1492 godine protjerani su Jevreji sa područja Engleske, Francuske i Španije.

U Španiji se to desilo zbog agresivne politike Ferdinanda od Aragona i Izabele od Kastilije. Oni su donijeli zakon o protjerivanju Jevreja. U 15-tom vijeku javlja se Antisemitizam, želeći stvoriti „nove kršćane“ prisilnim pokrštavanjem Jevreja. Jevreji su u to vrijeme bili djelimično asimilirani kako u Španiji tako i u Portugalu gdje se desilo isto takvo protjerivanje. Oni su se suprostavili asimilaciji koja nije imala tolerancije prema njihovoj vjeri.

Zbog toga su morali da napuste zemlju. Jevreji su bili nastanjeni na tom poluostrvu još prije osnivanja rimske provincije Hispaniu. Jevreji su živjeli među Iberima, zatim latinoiberima i germanskim plemenima. Poslije su preživjeli i Vandale-germanske invazore, koji su naselili Hispaniu promijenivši joj ime u Andaluciu, odakle su poslije otišli za Sjevernu Afriku. U nekadašnjoj Hispaniji se zadržalo i drugo germansko pleme pod imenom zapadni Goti. I oni daju ime španjolskoj pokrajini Kataloniji „Zemlja Gota“. Goti primaju kršćanstvo arijanskog tipa. Za vrijeme njihove vladavine nije bilo protjerivanja Jevreja. Njihovo protjerivanje u tom vremenu počelo je 598-me godine kada je zapadnogotski kralj Rekader odrekao se arijanizma i prihvatio pravovjerno kršćanstvo. Kasnije, 615-te godine, kralj Sisebut naređuje da se Jevreji moraju pokrstiti ili napustiti zemlju. 711-te godine, dolaskom Arapa i Berbera, počinje zlatno doba za

Jevreje. Pirinejsko poluostrvo dobija ime Al Andalus. U 11-tom stoljeću dolazi do raspadanja jedinstvene države na više sitnih kraljevina. Dolazi do razjedinjenosti u Al Andalusu, sve češće su pobjede kršćanskih kraljeva, koji počinju ponovno osvajanje Poluotoka. Dvije sekte iz sjeverne Afrike dolaze na prostor Poluotoka, Almoravidi i Almohadi. Njihov fanatizam nije poštediti ni kršćane, ni Jevreje ni muslimane. Zauzevši Toledo, kršćanski kralj sa sjevera, Alfonso VI-ti, proglašava se carem za sve tri vjere. Katolička crkva je sve jača i sve više dolazi do diskriminacije ostalih dviju religija. Širi se velika mržnja prema Jevrejima, i optuživanja za sve nesreće. Mnogi Jevreji i muslimani prelaze pod pritiskom na kršćanstvo. Bilo je i nekih koji su iskreno prihvatili novu vjeru. Iako su neki i prešli na kršćanstvo, ipak nisu stekli povjerenje katoličke crkve, usljed čega dolazi do protjerivanja stanovništva. 1480-te godine dolazi do inkvizicije. Kraljica Izabela katolička je odlučna u protjerivanje svega što nije kršćansko. Tako, katolički kraljevi Ferdinand i Izabela, nakon što su ujedinili Aragonu i Kastiliju, 31. marta 1492-ge godine potpisuju kraljevski edikt koji odlučuje sudbinu španjolskih Jevreja. Original tog dekreta nalazi se u Nacionalnoj biblioteci u Madridu.

Dekret glasi ovako:

-Poslije zrelog razmatranja, naređujemo da se protjeraju iz naših kraljevstava svi Židovi, te da se tu više nikad ne povrate.

Zbog toga, ovim ediktom naređujemo svim Židovima i Židovkama, bez razlike na njihovu dob, koji žive, stanuju i nalaze se u našim gore navedenim kraljevstvima i posjedima da iz njih izađu najkasnije do konca mjeseca srpnja tekuće godine, oni njihovi sinovi i njihove kćeri, sluge i sluškinje i židovski rodjaci mali i veliki bez razlike na njihovu dob. Neće im biti dopušteno da se povrate na tlo naših država bilo po vlastitom izboru, bilo pri prolasku ili na bilo koji drugi način. U slučaju prekršenja ove naredbe, ako se nadje Židova u našim kraljevstvima, u slučaju da se ovi na bilo koji način povrate, izlažu se smrtnoj kazni i oduzimanju svih njihovih dobara od strane državne blagajne.

Dato u gradu Granadi 31. ožujka godine 1492. od utjelovljenja našeg Gospoda isusa Krista.

Ja, kralj Ferdinand

Ja, kraljica Izabela

(Muhamed Nezirović 1992:18,cit. prema Moise Franco 1905:36)

50.000 familija, pretežno visoko obrazovanih Jevreja morali su tada da napuste Španiju. Jako jeftino, skoro pa besplatno morali su da prodaju sve što su imali, od kuće do njiva, čak i

garderober. Slični primjeri takođe u Španiji, desit će se poslije sa pokrštenim muslimanima u doba vladavine Filipa III-ćeg izmedju 1610-te i 1613-te godine.

Istog dana kada su Jevreji protjerani iz Španije 2-gog avgusta 1492-ge godine Kristofer Kolumbo je krenuo na daleki put. Neki su autori pisali o tome da je Kolumbo sretao brodove sa jevrejskim izbjeglicama i to je opisao u svom dnevniku. Prognani Sefardi su svoju bol kasnije opisivali kroz mnoga literarna djela, i nikad nisu zaboravili zločin naćinjen nad njima. Istovremeno otkrivanje Amerike, i protjerivanje Sefarda iz Španije, dovelo je do toga da je Španija imala jako malo stanovništva. Kasnije su neki uticajni ljudi iz Španije, uvidjevši šta su izgubili protjerivanjem Sefarda, pokušavali na sve načine da ih vrata nazad u zemlju. Međutim, to se nikada nije dogodilo. Taćan broj izbjeglih Jevreja u cijelom tom periodu ne zna se. Mnogi su pisci iznosili različite cifre izgnanika, a nekako najbliža cifra je da je oko 200.000 Jevreja prognana na razne krajeve svijeta. U 16-tom stoljeću Jevreji dolaze u Bosnu i Hercegovinu.

1.2.1. Dolazak Jevreja na jugoslovensko tlo

Ne postoje pouzdani podaci kad su Jevreji počeli naseljavati naše prostore. Pretpostavlja se da je to bilo u vrijeme Aleksandra Makedonskog u IV-tom stoljeću p.n.e. Postoje dokazi o Jevrejima u Istri, Dalmaciji i Makedoniji za vrijeme Rimljana. Veliki broj Aškenaza došao je u Srbiju i Makedoniju. Progonom iz Španjolske i Portugala 1492-ge i 1496-te godine dolazi do masovnom naseljavanja Jevreja na južnoslavenske krajeve. Jedni su dolazili preko Italije a drugi su stizali preko Soluna i Carigrada u Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju. Jevreji koji su došli preko Italije nastanili su se u gradovima na Jadranu, tadašnjoj Dalmaciji koja je bila u sklopu Venecije, i u dijelovima Dubrovaćke Republike gdje su se Sefardi našli pod duplim uticajem u isto vrijeme, pod mletaćkim i turskim. Najveća sjedišta doseljenih Sefarda iz Soluna u Makedoniji bila su Bitolj, Štip, Skoplje, i Kratovo. U Bitolju je bilo pet sinagoga i tri jevrejske škole. Sefarda je bilo i u ostalima manjim mjestima Makedonije, da bi se za vrijeme prvoj svjetskog rata mnogi odselili za Južnu Ameriku. Osvajanjem Srbije od strane Turske, u grad Beograd su 1521-ve godine došli i Sefardi. U Beogradu su osnovali svoje škole, imali su takodje tri sinagoge, čak su osnovali i svoju općtinu. Jevreji i svi ostali narodi tada u Srbiji živjeli su složno sve dok tursku vlast nije zamijenila austrijska, koja se krajnje bestijalno ponašala prema njima oduzimajući im ljudska prava. O naseljavanju Jevreja na teritoriju Slovenije najpouzdanije se zna na osnovu ostataka sedam srednjovjekovnih geta iz XII-tog stoljeća. Najjaća židovska zajednica je bila u Mariboru, Jevreji su stanovali na okupu oko sinagoge a rabin mariborski se zvao Israel Isserlein, pisac pobožne poezije i priznati teolog.

1.2.2. Naseljavanje Sefarda u Bosni i Hercegovini

Turski sultani Bajazit, Selim prvi, te poslije Sulejman drugi su širokogrudno primili Jevreje iz Španije. Sultan Bajazit je tada izjavio: „Kralj Ferdinand postupanjem protiv Jevreja nije učinio nikakvo pametno djelo, jer je svoju zemlju osiromašio, a Tursku carevinu obogatio najvrednijim elementom“ (Avram Pinto1987:11)

Na tlo Bosne i Hercegovine Jevreji su počeli dolaziti u najbolje vrijeme Otomanskog carstva i vladavine Sulejmana Veličanstvenog. Postoje tri zapisnika iz godine 1565-te koji se nalaze u Službenom zapisniku šerijatskog suda u Sarajevu. Oni se smatraju najstarijim dokazima o dolasku Jevreja u Bosnu. Neki nadgrobni spomenici u Sarajevu imaju datume koji dotiraju iz 1551 –ve godine. Postoje i drugi rukopisi gdje se spominje da su oko 40 Jevreja još godine 1541-ve u doba namjesnika Hadim Ali Beya živjeli u Sarajevu. Neki pak tvrde da su prvi Aškenazi na tlo Bosne i Hercegovine došli 1686-te godine iz Ugarske gubljenjem ugarskih teritorija od strane Turaka. U Sarajevo su došli iz dva pravca: iz Soluna kopnenim putem i iz Dubrovnika morskim putem. Po nekim podacima smatra se da su Jevreji u Sarajevo došli godine 1566-te, dok po drugim podacima koje je iznio historičar Bogumil Hrabak 1982-ge godine, Jevreji su naselili Bosnu i Hercegovinu između 1535-te i 1545 –te godine. Ipak, ni taj podatak nije pouzdan, pa se svakako oslanjamo na podatak da je to bilo godine 1565-te. Sijavuš-paša je godine 1581-ve sagradio nastanbu pod imenom Velika avlija, koju su Jevreji na svom jeziku zvali Il Kortižo, ili Hanizitju što znači „mali han“. Na molbu Jevreja kraj nastambe sagradjena je i Sinagoga. Kažu da su tu Sefardi živjeli u getu (zatvorena izolirana četvrt). Međutim, poznato je i to da Jevreji rado žive jedni pored drugih u zajednici i ne vole da se odvajaju iz nje. Ipak su u toj Avliji živjeli malo siromašniji Jevreji dok su bogatiji bili rasprostranjeni po cijelom Sarajevu. Broj Jevreja u Sarajevu se povećavao, pretežno zbog vjerske slobode koju su tu uživali. Postojale su i određene zabrane za nemuslimansko stanovništvo koje je kasnije ublaženo. 1839-te i 1856 te godine došlo je do izjednačavanja nemuslimana sa muslimanima reformama sultana Abdula Medzida. U tim reformama priznata su im prava na građanske i vojne službe, slobodu vjere i nastave, jednakost poreza kao i to da imaju svoja predstavništva u općinskim, i sudskim ustanovama. U građanskim sporovima sudio im je jevrejski sud pod imenom Bet Din, za sve ostale sporove sudili su im kao i svim drugim građanima državni sudovi. Međutim, sva ta prava nisu bila potpuno ostvarena za vrijeme turske vladavine. Naravno broj povećanja Sefarda je rastao i natalitetom. Tako je u Sarajevu godine 1941-ve bilo oko 10.000 Jevreja. Dva vijeka poslije formiranja Sefardske

opštine u Sarajevu, formirane su njihove opštine i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine: Travniku, Zenici, Bijeljini, Bihaću, Mostaru, Brčkom, Banja Luci, Višegradu. Jevreji su u Bosni imali svoju slobodu, kao i prava na škole na svom maternjem jeziku. Filolog i poznavalac jevrejske kulture kaže:

„Los Sefardies, un poco por el caracter de su raza, un poco por gratitud y tambien por la afinidad de su religion con la musulmana, siempre fueron, entre los rayas, es decir los turcos non musulmane, los mas fieles subditos del Gran Senor”

„Sefardi, s nešto karaktera svoje rase, nešto iz zahvalnosti, a također i zbog bliskosti svoje religije sa muslimanskom, uvijek su bili medju rajom, to jest medju Turcima nemuslimanima, najvjerniji podanici sultanovi”

(Nezirović 1992:48, cit. prema M.L. Wagner 1930:13)

Sefardi su radili u turskoj administraciji vršeći dužnosti blagajnika, rizničara ili carinika. Slavensko stanovništvo i Sefardi su se uzajamno pomagali. 1878-me godine Berlinskim kongresom dolazi novo doba za Sefarde kao i za ostale stanovnike Bosne i Hercegovine. Sefardi tu upoznaju bolje i Askenaze koji ne govore Španjol jezikom tj. gjidio, kastiljanskim, te svoju sabraću nazivaju Švabama. Drugi svjetski rat većina nije preživjela. Čak su neki govorili da su Jevreji u Bosni potpuno nestali. Gina Camphy sarajevska spisateljica je to opovrgla 1964-te godine na Sefardskom simpozijumu u Madridu kada je rekla da se sve tu sačuvalo: jevrejskošpanjolski jezik, nekadašnje navike i običaji.

1.2.3. Osnivanje Sefardskih opština u Bosni i Hercegovini

I. Osnivanje Sefardske opštine u Sarajevu

U želji za okupljanjem svih Jevreja, godine 1565-te osnovana je Sefardska opština u Sarajevu. Oni su obično živjeli u gradovima gdje im je bila omogućeno povezivanje sa drugim ljudima, kao i lakši put do izbora zanimanja kojim su se bavili. U protokolu sarajevkog suda ili Sidžila iz godine 1563-će, koji se navodi kao prvi pisani dokument o životu Jevreja u Sarajevu, saznajemo više o Jevrejima u Bosni i Hercegovini. Bosanski biskup Marijan Marović godine 1855-te piše u Rim „Stanovnici Bosne većim dijelom su Muslimani od poroda, djelimično poturčenjem. Osim njih, ima katolika i hrišćana. Židova ima jedino u Sarajevu, a cigana svuda“

(Avram Pinto 1987:12)

Postoje različiti podaci o broju Jevreja u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1779-te godine do 1876-te pisani od istoričara, konzula, vjerskih poglavara itd. Ali, u Sarajevu se nalaze i statistički podaci sa urednim tabelama iz razdoblja od 1879-te godine do 1910 te. Tamo stoji da je u Sarajevu 1910-te godine bilo 11.868 Jevreja od toga 8.219 Sefarda. Jevrejske opštine bile su uređene po Statutima, kako u Sefardskoj tako i u Aškenaskoj opštini. Najstariji Statut Jevrejske sefardske opštine nalazi se u njihovoj arhivi u Sarajevu, pisan je na španjolskom ladino jeziku, pismom-raši. Raši jezik je pored toga što je bio službeni jezik, bio takodje i govorni i poslovni jezik. Kasnije su dr.Levi Isak i dr.Josef Konforti preveli ovaj Statut, koji se sastojao od 29 paragrafa. Taj Statut koji je vrijedio za regulisanje života Jevreja u doba Turske vladavine, koristio se još i posle austrijske okupacije Bosne i Hercegovine. 18-tog decembra 1882-ge godine Statut je odobren od strane zemaljske vlade Bosne i Hercegovine. Jevrejskoj opštini u Sarajevu pripadali su i Jevreji iz okoline Sarajeva. Pored tog Statuta Jevreji su imali i knjigu opštinskih zapisnika koja se zvala Pinakes i u koju se unosilo sve što se tiče vjerskih, prosvjetnih i drugih institucija. Svaka jevrejska opština vodila je i matične knjige, pisane su na hebrejskom i ladino jeziku, raši pismom a kasnije na srpskohrvatskom jeziku. Jevreji nisu živjeli samo u Sarajevu i tamo imali svoju opštinu, nego ih je bilo i u tadašnjim provincijama poput Travnika, Zenice, Jajca, Tešnja, Bugojna, Livna. U tim mjestima živjeli su izmiješano sa ostalim stanovništvom, pod istim uslovima bez obzira na religijsku pripadnost. Mnogi Jevreji su zbog ekonomskih razloga napuštali Sarajevo i nastanjivali se u provincijama. Travnik kao ekonomski razvijena provincija bio je jedan od prvih provincija koji su Jevreji nastanili. Situacija se mijenja poslije prvog svjetskog rata, gdje Jevreji se vraćaju u Sarajevo, u kome su lakše nalazili zaposlenje. 1923-će godine sagrađen je, na inicijativu jevrejske opštine, novi hram, po projektu zagrebačkog arhitekta Rudolfa Lubinskog. Na prostoru Bosne i Hercegovine postojale su u 22 grada 24 jevrejske opštine, s tim da su u gradovima poput Sarajeva, Tuzle i Banja Luke imali po dvije opštine, podijeljene na Aškenasku i Sefardsku.

II. Jevrejska opština u Travniku, Zvorniku i Višegradu

Najstarija jevrejska opština poslije sarajevske opštine bila je u Travniku, koja je osnovana 1768-me godine. Travnik kao ekonomski razvijen grad nudio im je dobre uslove za život, pa su već naredne godine imali i svoju sinagogu. „Od godine 1699. stanovnici Travnika nisu bili samo muslimani, pojavljuju se i druge konfesije hrišćani i Jevreji“

(Avram Pinto 1987:177, cit. Hamdija Kreševljaković i Korkut: Travnik 1464-1878g)

Nisu samo Sefardi živjeli u Travniku bilo je među njima i Aškenaza, ukupno po popisu iz 1879-te godine 375 Jevreja. Aškenazi su u Travnik došli poslije austrijske okupacije. Jevreji su bili jako inteligentan i sposoban narod, željan znanja i nauke. Zbog toga su ne samo u Travniku poznata mnoga jevrejska imena u svim obrazovnim područjima. Jedna od najstarijih jevrejskih porodica u Travniku bila je porodica pod imenom Atijasi, čiji su se članovi najčešće bavili medicinom. Dolaskom Aškenaza iz Galicije došli su i prvi ljekari, među kojima su bili dr. Leopold Glik, dr. Bernard Zanderer, dr. Fišel Rozencvag, dr. Leopold Kaufer. Jevreji su marljivo učili, završavali osnovne škole, kasnije i gimnazije, a onda fakultete. Među njima je bilo dosta profesora, pravnika, ekonomista, stomatologa....ali i zanatlija i trgovaca čije su trgovine bile u njihovom privatnom vlasništvu naslijeđene i dalje predavane budućim svojim naraštajima. Jako teško vrijeme i ubijanje travničkih Jevreja desilo se za vrijeme drugog svjetskog rata godine 1941-ve. Jevreji su u logorima ubijani i mučeni glađu u koncentracionim logorima, a kasnije su prebacivani zbog velikog broja i u susjednu Hrvatsku u Jasenovac. Skoro su svi Jevreji ubijeni iz Travnika tada, tako da ih danas više nema u Travniku. U Zvorniku je sinagoga napravljena 1902-ge godine, a prije rata je tu živjelo 118 Jevreja, kako Aškenaza tako i Sefarda. Imali su samo osnovnu školu u Zvorniku, tako da su se najčešće bavili zanatom zbog nemogućnosti višeg školovanja. U drugom svjetskom ratu svi koji su se zadesili na području Zvornika su ubijeni, spašeno je samo 12 Jevreja koji u tom momentu nisu bili u tom gradiću. U Višegradu je 1908-me godine živjelo 177 Jevreja, a tri godine ranije sagrađen je hram, koji su Nijemci za vrijeme drugog svjetskog rata koristili kao štalu za konje. Groblje u Višegradu je napravljeno 1889-te godine. Ustaše nisu uspjele da pobiju sve Jevreje u Višegradu, jer je narodno oslobodilačka vojska uništila prugu. Jevreji su pobjegli ili se priključili oslobodilačkoj vojsci. Broj Jevreja koji su ostali u Višegradu i poslije ubijeni od strane ustaša iznosi 46, a preživjelo je 56 Jevreja. Samo jedna porodica je ostala da živi u Višegradu pod imenom Romano a ostali su se iselili u Sarajevo, Beograd i Zagreb.

III. Opština u Mostaru

Jevreji su u Mostar dolazili iz Sarajeva, kao i iz Austrije, Poljske, Njemačke. Njihov broj se mijenjao. Mostar su poslije kapitulacije Jugoslavije držali Talijani ali su bili puno blaži od ustaša i nijemaca, čak su im pružali i humanitarne pomoći jer je situacija bila jako teška. I Jevreji između sebe su se uzajamno pomagali među kojima su se najviše isticali David i Josef Kohen, kao i David Hajon. 1942-ge godine Talijani Jevreje odvođe u Dalmaciju čime prestaje i rad jevrejske opštine.

IV. Jevreji u Zenici, Visokom, Derventi i Žepču

Kao i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, broj Jevreja u Zenici za vrijeme drugog svjetskog rata se prepолоvio, ubijanjem od strane ustaša. Ustaše su srušile za vrijeme drugog svjetskog rata i jevrejski hram koji je bio sagrađen 1903-će godine. Kasnije je taj hram obnovljen. Jevreji su u Zenici imali svoju štampariju. Nijemci su u drugom svjetskom ratu zapalili zeničku jevrejsku sinagogu a Jevreji su odvedeni u logore, mučeni su i samo 10 tak ih je preživjelo. U Visokom je 1908-me godine sagrađen jevrejski hram, a jevrejsko groblje potiče iz godine 1889-te. Jevrejska opština u Visokom se tada nazivala bogoštovna opština Visoko, koja je okupljala ne samo Jevreje iz Visokog nego i izbjegle Jevreje iz Sarajeva za vrijeme prvog svjetskog rata. Živjeli su u slozi sa drugim konfesijama i učestvovali u svim kulturnim događajima. Kao i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, za vrijeme drugog svjetskog rata, Jevreji su mučeni i ubijani od strane ustaša. Od ukupno 199 Jevreja ostalo je samo 18 živih. Sinagoga je kao takva uništena, jer su je Nijemci koristili za konjušnicu, a zatim srušili. U Visokom se nalazi „Jevrejska ulica“, ali Jevreji više ne žive tu. U Derventi je živjelo oko 200 Jevreja, koji su imali i svoje groblje još iz godine 1884-te. Sinagoga je sagrađena 1911-te godine koju su takođe ustaše potpuno uništile na svoj bestijalan način. Više od pola Jevreja ustaše su ubile a jedan dio se spasio bježeći. Život Jevreja u Žepču je bio jako skroman, imali su samo osnovne stvari potrebne za život. I u Žepču su imali svoju sinagogu i groblje, i živjeli spokojno sa svojim sugrađanima. U Žepču i okolini živjelo je 250 Jevreja, i svi su okončali život dolaskom Nijemaca i ustaša na najgori način.

V. Jevreji u Sanskom Mostu, Prijedoru, Bihaću i Banja Luci

1878-me godine za vrijeme austrijske okupacije Jevreji su u Sanski Most došli iz pravca Bihaća, Banja Luke i Prijedora. Živjeli su u slozi i miru sa ostalim građanima tog grada. U drugom svjetskom ratu su masovno ubijani i pljačkani od strane Nijemaca i ustaša. U Bihaću nije bilo puno Jevreja, oko 150. Sinagoga je izgrađena godine 1906-te za vrijeme rabina Avrama Atijasa. Prije njega su bila još dva rabina: Davičo Perera i Binjo Alhalel. Jevreji su u Bihaću uglavnom bili zanatlije. Pored državnih osnovnih škola, bila je i trgovačka škola, a poslije i klasična gimnazija koju su velika većina jevrejske djece pohađala. U miru i slozi su živjeli sa drugim religioznim grupama. Teror nad jevrejima je počeo drugog svjetskog rata, gdje su bili mučeni i krvoločno ubijani, posebno od strane ustaša. Rat je preživjelo samo 25 Jevreja, koji su se kasnije preselili u Sarajevo i Beograd, gdje su stekli visoke položaje u državnoj službi. Prvi jevrejski stanovnik Prijedora bio je doseljenik iz Beograda Jakob Mevorah, 1880 te godine. Njegova manufakturna radnja bila je jedna od najpoznatijih u Bosanskoj krajini. Do drugog svjetskog rata

u Prijedoru je živjelo 57 Jevreja a mnogi od njih su bili i članovi nejevrejskih društava (sportskih, kulturnih). Imali su u gradskoj opštini svoje predstavnike, jer svoju opštinu nisu imali. Najbliža Jevrejska opština bila im je u Banja Luci, a u Prijedoru su imali svoje groblje koje je za vrijeme rata uništeno. I u Prijedoru su ustaše vršile najgnusnija mučenja Jevreja, od kojih je pobijeno 43 člana. U Banja Luci su bile dvije jevrejske opštine jedna Sefardska a druga Aškenaska koje su zajedno brojale oko 400 Jevreja. Hram u Banja Luci je bio napravljen 1902-ge godine a groblje 1883-će. U drugom svjetskom ratu ustaše su jevrejski hram pretvorile u javnu kuću. Svi Jevreji u drugom svjetskom ratu su ubijeni, i u Banja Luci nije ostao niti ijedan živ. Jedini spomenik koji podsjeća na Jevreje Banja Luke, a koji je podignut na bivšem jevrejskom groblju je dokaz postojanja jevrejske zajednice.

VI. Jevreji u Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Bos.Brodu

U Tuzli je 40-tih ratnih godina bilo nesto oko 400 Jevreja, vise Aškenaza nego Sefarda. Za vrijeme drugog svjetskog rata ustaše i Nijemci su ih zatvarali u koncentracione logore gdje su bilo mučeni i na zvjerski način ubijani. Mali broj je uspio da pobjegne u Mostar ili Liku gdje se priključio partizanskim odredima. U Tuzli su Jevreji imali svoje sinagoge, danas nema nijedne. U Brčkom su Jevreji imali svoju opštinu i hram. Mnogi su se bavili poljoprivredom. U okupatorskom ratu nisu odvođeni u logore nego su svirepo ubijeni svih njih 150 i njihovi leševi su bačeni u rijeku Savu. Najgore zločine nad njima radili su ustaše. Hram u Bijeljini sagrađen je još 1895-te godine. Jevreji su bili vrijedni ljudi, imali su svoje radnje, bili su zanatlije. Za vrijeme okupacije, Nijemci i ustaše su im oduzimali novac, zlato i sve ostale vrijednosti, od 400 Jevreja koliko ih je bilo u Bijeljini, ubijeno je 200. Bosanski Brod je imao 26 jevrejskih porodica. Za vrijeme rata, ostalo ih je samo 5 živih koji su bili u miješanom braku i prije toga pokršteni.

1.3..Politička uloga Jevreja u Bosni i Hercegovini

1.3.1. Politička uloga Jevreja za vrijeme turske vladavine u BIH

Prava Jevreja za vrijeme Osmanlijske vladavine bila su jednaka pravima ostalog nemuslimanskog življa. Morali su da budu odani sultanu i njegovim činovnicima a šerijatsko pravo im je kao pripadnicima jevrejske religije davalo slobodu da vrše svoje dužnosti prema svojim propisima. Vremenom su imali i svoje predstavnike čak i u Carigradskom parlamentu 1877-me godine. Ti predstavnici su odlično govorili turski jezik zbog čega su neki dostigli

mjesto savjetnika turskog sultana. Najpoznatiji među njima su: Javer eff. Baruh, Isak eff. Salom te njegov sin Sumbul eff. Salamon Isaković koji je dugo bio i Sarajevski gradski vijećnik.

1.3.2.Uloga Jevreja za vrijeme Austro-ugarske

Period okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske donio je velike promjene kako za Jevreje tako i za ostale stanovnike Bosne i Hercegovine. 1910-te godine osnovan je Bosanski sabor i trajao je sve do početka prvog svjetskog rata. Sistem je bio skoro pa potpuno nedemokratski sa znakovitim razlikama u društvenom sloju. Funkcija je ovisila o odluci cara koji je birao samo školovane ljude a koji su pri tom imali privilegovano mjesto na društvenoj ljestvici. U Bosanskom saboru su bila i dva predstavnika iz jevrejske grupe, jedan od njih je bio dr. Moric Levi a drugi Ješua D. Salom, poslije njih dolazi dr. Vita Alkalaj. To je bila samo prividna uloga Jevreja jer oni nisu mogli ništa da učine za korist svoje zajednice a razlog toga je, jer im je bilo zabranjeno aktivno učešće na izborima.

1.3.3. Između dva svjetska rata

Period između dva svjetska rata doveo je do preporoda u kulturnom, socijalnom i nacionalnom smislu. Jevreji su podržavali stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Imali su potpuna prava kao građani i uključivali su se u političke partije. Neki su bili u narodnoj, neki u radikalnoj a neki u demokratskoj partiji. Uglavnom su se odlučivali za Socijalističku radničku partiju. U to vrijeme izlazi i list „Glas slobode“ za koji su se morala prikupljati finansijska sredstva. Radnička partija je bila izložena oštrijem režimu, koji je partijske rukovodioce zatvarao u zatvore. Kasnije se ilegalno uključuju u Komunističku partiju Jugoslavije, boreći se u ratnom periodu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Antisemitizam uzima maha ne samo u građanskom životu nego i putem medija. Pri tome izlaze listovi „Naš put“, „Balkan“, „Svoj svome“, „Vreme“ koji dijelom finansiraju Nijemci. 1939-te godine dolazi do studentskih pokreta koji traže demokratiju, riješeno nacionalno pitanje i autonomiju Bosne i Hercegovine. Jevrejska omladina je bila uvijek dio naprednih ideja Bosne i Hercegovine.

1.4.Uloga Jevreja u privredi Bosne

1.4.1.Jevrejski doprinos privredi za vrijeme turske vladavine

Jevreji koji su došli iz Španije u Bosnu i Hercegovinu pored modernih zanata bavili su se i zanatima koji su zahtijevali talenat i sposobnost u ručnoj izradi.Tako su mnogi izrađivali

predmete od metala, štofa, drveta, ukrašavali ih a potom i prodavali na područjima Hrvatske i Italije. Dolaskom raznih mašina za vrijeme Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu, Jevreji se počinju baviti i drugim poslovima kao što su:

bravari, monter, automehaničari, stakloresci, vodoinstalateri, vulkanizeri, fotografi, električari itd. Time se počinje gubiti stariji način izrade i zamjenjuje se fabričkom izradom predmeta. Sarajevo kao središte Jevreja u Bosni i Hercegovini imalo je najviše Jevrejskih zanatlija. Najpoznatiji zanati kojima su se Jevreji bavili su: limari, moleri, knjižari, obučari, mesari, krojači, sajdzije, šeširdžije, stolari, kalupdžije, staklari, brijači, monter, fotografi, klesari, tokari, slastičari, šoferi, kujundžije, peglari itd. Posebno su od koristi bili trgovci koji su imali čvrste veze sa ostalim Jevrejima i sigurnu zaradu trgovačkim putevima od Soluna pa prema Sofiji, Beogradu, Bitolju. Bavili su se uvozom i izvozom i bili su potpuno slobodni u svom poslu bez miješanja turske vlasti u njihove poslove. Izvozili su preko Dubrovnika ogromne količine robe iz Bosne i Hercegovine i time obogaćavali bosansku privredu. Velike zasluge za promet robe između Bosne i Hercegovine i jadranskih gradova imao je Jevrej Daniel Rodriguez. On se izborio da se u Splitu napravi slobodna luka za kretanje robe a u tu svoju zamisao uložio je i dosta vlastitih sredstava. Njegov nasljednik Josip Penso bio je jevrejski konzul u Splitu i on je isto toliko zaslužan da se uspostavi slobodna luka. Kasnije su svoju robu preko Splita izvozili u krajeve Italije. Dubrovnik je itekako imao koristi od toga jer se time odupirao Mlečanima koji su htjeli da preuzmu potpunu vlast nad Dubrovnikom. Turska vlast je imala ogromno poštovanje prema jevrejskim trgovcima i povjerenje u tom smislu je bilo obostrano. Zbog toga su Jevreji imali velike povlastice da se mogu baviti svojim poslovima jer su Turci znali kakav kapital imaju u sposobnosti tih ljudi. Poznata je bila trgovačka kuća u Sarajevu pod imenom Leon Levi et Cio koja se bavila tekstilom a imala je veze sa Bečom, Venecijom i Solunom. Druga firma se zvala Danon Vita et Cio, a treća Calme Schinazi et Cio. Jevreji su bili jako snalažljivi i upućeni u posao koji su radili, zato su bili kao trgovci cijenjeni, kako za vrijeme Osmanskog carstva, tako i kasnije za vrijeme Austro-Ugarske okupacije. U tom periodu trgovinski put se proširuje i na ostale zemlje jer pored vodenog puta, otvaraju se i kopneni putevi i željeznice, pa tako roba stiže i do Beča i Praga. Dolazi do modernijeg i savremenijeg načina rada. Osnivaju se monopoli, ulaže se u veća preduzeća. Novac se ulagao u željeznice i firmu željezara u Zenici, sa radom počinje i Solana u Tuzli kao i Elektrobosna u Jajcu. Bosna i Hercegovina kao najbogatija zemlja drvetom u regionu otvara nove pilane za obradu drveta. Takođe se ulaže državni novac u fabriku duhana u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci. Jevreji se počinju još više baviti trgovinom, koristeći unutrašnje puteve i tako su se nastanjivali i u manja mjesta Bosne gdje su osnivali svoje opštine. Izvan Bosne i Hercegovine put jevrejskih trgovaca otvarao se sad prema Beču, Italiji, Pešti, Pragu i Brnu, a sve manje koriste prijašnje puteve prema Jadranu, osim Trsta. Počinju da se bave

uvozom i izvozom robe. Neki jevrejski trgovci osnivaju i privatne banke u Sarajevu dok su drugi otvarali vlastite knjižare. Tvornica čarapa u Sarajevu pripadala je jevrejskog porodici Sadić, Fabrika papira za cigarete porodici Alkalaj, fabrika kože isto porodici Alkalaj.

1.4.2. Poslije prvog svjetskog rata

Poslije prvog svjetskog rata potreba za zanatlijama postaje još veća, jer zemlja se morala izgraditi, dolazi do potražnje kredita i osnivanja zanatskih zadruga. 1923-će godine u Sarajevu je osnovana novčana zadruga pod imenom „Melaha“ što u prevodu znači rad. To je ujedno bila i prva zadruga na prostorima Jugoslavije. Melaha je imala niske kamate tako da ekonomska kriza koja je nastupila u 30-tim godinama nije uticala na rad te zadruge koja je imala veliki ugled među svojim ulagačima. Ne samo da su ulagači imali koristi od te zadruge, nego se zadruga bavila i humanitarnim poslovima, gdje su potpomagali obrazovanje. U drugom svjetskom ratu Nijemci preuzimaju Malahu i time zanatlije gube sve ono u šta su godinama ulagali.

Od 1930 te do 1941-ve godine u Sarajevu djeluje još jedna jevrejska zadruga pod imenom „Guela“ što u prevodu znači spas. Korisnici zadruge nisu bili samo Jevreji nego i ostali građani. U periodu od 1918 te do 1941-ve godine Bosna i Hercegovina je imala niz preduzeća lake industrije: Drvna industrija, industrija građevinskog materijala, hemijska industrija, tekstilna industrija, prehrambena industrija, fabrika češljeva, fabrika kreveta itd. Pored državnih banaka, Jevreji osnivaju i privatne banke i mjenjačnice.

1.4.3. Period između dva svjetska rata

Bosna i Hercegovina je za vrijeme bivše Jugoslavije a kasnije i Kraljevine imala jako nerazvijenu privredu. Najjača grana je bila poljoprivreda od koje se hranilo većinsko stanovništvo. Jevreji su se, u odnosu na svoj ukupan postotak stanovništva cijele Bosne i Hercegovine borili, da se privredni život što bolje razvije. Posebno su se zalagali u industriji, pa su u periodu između dva rata osnovali 26 preduzeća, šesnaest fabrika tekstila, dvije fabrike užadi, jutane robe i kokosovih prostirača, jednu fabriku kože, dvije fabrike kapa, šubara i šešira, jednu fabriku čarapa, jednu fabriku papirnih vreća, jednu fabriku bonbona i čokolada, i dvije fabrike tjestenine. Na području drvne industrije izgradili su šest pilana, jednu tvornicu sanduka, i dijelova za sanduke, i jednu tvornicu terpentina. U industriji građevinskog materijala podigli su tri ciglane a na polju prehrambene industrije četiri velepekare, jednu tvornicu leda, i više tvornica soda-vode. U metalno-prerađivačkoj

industriji osnovali su tri zanatsko-industrijske radionice i dvije moderne štamparije. (Spomenica 1566-1966:66).

Statistički podaci o doprinosu Jevreja industrijskom razvoju Bosne i Hercegovine

Mjesto	Broj jevrejskih trgovaca	ukupni broj trgovaca U gradu	učešće u %
Sarajevo	69	368	19%
Banja Luka	5	40	12,5%
Travnik	17	66	26%
Mostar	1	127	0,8%
Tuzla	0	20	-

Učešće Jevreja u drugim trgovačkim strukama, odnos postotka Jevreja u odnosu na stanovništvo u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu

Mjesto	Broj Jevreja	Ukupni broj Trgovaca u gradu	učešće u %
U trgovini alkoholnim pićima			
Beograd	3	27	11%
Zagreb	10	52	19%
Sarajevo	7	35	20%
U trgovini manufakturom, kratkom i pletenom robom			
Beograd	56	142	39%
Zagreb	98	260	38%
Sarajevo	86	160	54%
Trgovina galanterijom, nirnberškom robom i bazari			
Beograd	14	43	32,5%
Zagreb	23	430	5,3%
Sarajevo	30	43	70%
Trgovine građevinskim materijalom			
Beograd	2	19	10%
Zagreb	10	38	26,5%
Sarajevo	11	36	30%
Knjižare			

Beograd	4	53	7,5%
Zagreb	7	50	14%
Sarajevo	9	18	50%

Vlasnici knjižara u gradu Sarajevu bili su Jevreji:

Avram Altarac, Rudolf Buchwald, Fani Fertig, Simon Katan, knjižara Kapon, Leon Ozmo, menahem Papo i Moric Papo. (Spomenica 1566-1966:67)

2. Kulturološki pregled

2.1. Osnivanje jevrejskih društava

Prvo su osnivana društva koja su imala humanitarnu i socijalnu notu jer su društvene prilike toga vremena to zahtijevale. Zemlja je bila siromašna i egzistencija stanovništva na mizernom nivou. Do kraja prvog svjetskog rata osnovano je oko 30 takvih društava koja su bila ograničena na samo jedan dio grada. Uglavnom se radilo o humanim ljudima koji su mogli da odvoje nešto novca iz svojih privatnih kasa. Najpoznatije osnovano društvo je „La Benevolencija“.

I. „La Benevolencija“

Društvo „La Benevolencija“ osnovano je 12-tog januara 1892-ge godine. Prvi izabrani predsjednik tog društva bio je Izahar Z. Danon a potpredsjednik Avram Sadić Levi. Na početku se to društvo bavilo humanitarnim radom i bilo je orjentisano samo na Jevreje Sarajeva da bi se kasnije proširilo i djelovalo na sve Jevreje u Bosni i Hercegovini. Prioritetni zadatak tog društva bio je školovanje mladih Sefarda i slanje istih u evropske škole poput Beča i Praga, a kasnije kad je stvorena Jugoslavija njihovi studenti su pohađali univerzitete i u Zagrebu i Beogradu.

Zadatak „La Benevolencije“ je bio:

- Slanje pitomaca i stipendiranje u izučavanju deficitarnih struka (nastavnika, učitelja, profesora, muzičara, slikara, nautičara, novinara, geodeta, veterinara, agronoma, finasijskih, hemijskih i tekstilnih stručnjaka)
- Izdavanje udžbenika i priručnika iz jevrejske istorije, književnosti i filozofije.
- Osnivanje jedne izdavačke ustanove koja će izdavati prijevode najpoznatijih jevrejskih autora u svijetu na polju beletristike, nauke, filozofije i umjetnosti. Na taj način htjelo se

njihovo djelo učiniti dostupnim širem krugu naše čitalačke publike, koja ih nije mogla u originalu čitati.

- Izdavanje rječnika i gramatike hebrejskog jezika.
- Pokretanje jevrejske štampe i publicistike. Stvaranje dobrog visokoobrazovanog žurnalističkog kadra.
- Osnivanje teološkog seminara.
- Osnivanje jevrejskog muzeja.
- Otvaranje doma učenika u privredi.
- Stvaranje solidnog privrednog kadra i upućivanje omladine u produktivna zvanja i zanimanja.
- Političko-državlansko vaspitanje Jevreja.

(Avram Pinto 1987:142)

Pored svih tih aktivnosti kojima se bavilo ovo društvo, „La Benevolencija“ je bila učesnik i u osnivanju Rudarskog i Šumarskog fakulteta u Sarajevu, pomagala je rad pozorišta u Sarajevu, pomagala Crveni krst, i vršila mnoge druge humanitarne aktivnosti.

II. Jevrejsko društvo „Lira“

Jevrejsko pjevačko društvo „Lira“ osnovano je 1901-ve godine i okupljalo je sve Jevreje Sarajeva. Formiran je hor sastavljen od muških i ženskih pjevača koji su poslije toga održavali svoje koncerte i nastupali u hramu. Ovo pjevačko društvo nije nastupalo samo na jevrejskim manifestacijama nego i za sve nejevreje i time je dolazilo do zbližavanja svih građana.

1921-ve godine sarajevske Jevrejke poklonile su Liri barjak koji je posvećen u Sefardskom hramu 19-tog maja 1921-ve godine. Na barjaku od teške bijele svile izvezen je moto Lire „Život naš u zvukove se sliva i o pjesmi nad pjesmom sniva“

(Spomenica, Avram Pinto 1924:182)

Branislav Nušić, tadašnji upravnik Sarajevskog pozorišta, pisao je: „Četvrt veka istrajne ljubavi prema pesmi, plemenitom izrazu čovečije duše i osećanja, osobina koja je vazda krasila jevrejski narod, uvek pristupačan kulturnim pokretima i umetničkim sklonostima. Lira danas proslavlja ne samo jedan datum svoje intimne istorije, već beleži i jedan datum naše opšte kulturne istorije. Čast Liri“

(Spomenica 1924:183)

Pored predsjednika koji se prvi zvao Leon Finci, „Lira“ je imala i najbolje sarajevske dirigente sastavljene od različitih nacionalnosti. Izvodila su se i klasična djela poznatih svjetskih kompozitora a i od samih dirigenata komponovane Sefardske romanse. Imali su sve više uspjeha tako da su svoje koncerte proširili na područje cijele Bosne i Hercegovine, a kasnije njihov rad se širi i izvan Bosne i Hercegovine. Tako dolazi do razmjene posjeta jevrejskih pjevačkih društava iz Srbije u Bosnu i obrnuto. Rad ovog društva za vrijeme prvog svjetskog rata je prestao da bi već ponovo godine 1919 –te oživio, a kulminaciju je dostigao koncertom u Sarajevu 1921-ve godine o kome su i mediji pisali. Potom održava koncerte diljem Srbije, Makedonije, Hrvatske i prima značajne nagrade za svoj rad. Dolaskom Nijemaca u Sarajevo godine 1941-ve prestaje i rad tog društva.

III. Društvo za pomaganje siročadi „Ezrat Jetomim“

Društvo je osnovano odmah poslije prvog svjetskog rata , a njegov osnivač je bio Ham Bohor Moše Maestro.

Ovo društvo se bavilo socijalnim pitanjima svojih sugrađana i bilo je sačinjeno od svih jevrejskih institucija u opštini. Pomagali su ugroženim članovima svoje zajednice koji su bili na egzistencijalnom dnu. A bilo ih je mnogo, čak do 2000 ugroženih ljudi pa čak i onih koji su morali da proše da bi preživjeli. Veliki dio djece nije zbog materijalnih sredstava mogao da pohađa škole, bila su bolesna, neuhranjena i to je dovodilo do socijalnih problema. Taj problem se još više pojačao dolaskom prvog svjetskog rata. Mnoga djeca su ostala siročad jer su u ratnim dejstvima izgubila roditelje zbog čega je i došlo do osnivanja ovog društva. Zadatak ovog društva je bio težak i mukotrpan što zbog finansijskih što zbog društvenih problema. Morali su djecu da školuju, da ih izvuku iz pakla prosjačenja da bi postali korisni članovi društvene zajednice. Okupacijom Sarajeva 1941-ve godine prestao je i rad ovog društva.

IV. Društvo „Bikul Holim“

1730-te godine osnovano je društvo za posjete bolesnicima. Osnovno pravilo Jevreja je kad je neko u nevolji ili kad je bolestan da treba neko da ga posjeti i time ohrabri, ne gledajući na vjersku pripadnost, jer svi bolesni ljudi su jednaki. Pored posjeta bolesniku, godine 1880-te je osnovano i društvo za pomaganje bolesnika „Socijedad de vizitar doljentos“ . Oba društva su prestala sa radom dolaskom materijalno jačih društava.

V. „La Humanidad“

Žensko društvo „La Humanidad“ osnovano je kad je društvo „La Glorija“ počelo da opada a brinulo se o ženskom šegrtskom podmlatku i bilo je povezano sa društvom „La Benevolencija“. Predsjednica tog društva bila je Ilka Bem.

VI. Društvo „La Glorija“

1903-će godine osnovano je društvo „La Glorija“ čiji je predsjednik bio Hadži Leon Alkalaj. Novac su zarađivali organizovanjem priredbi i zabava i time pomagali siromašne djevojke koje su bile pred udaju i nisu imale adekvatne spreme. Takođe su tim novcem pomagali djevojke pri učenju nekih zanata. Takođe i rad tog društva prestao je ulaskom njemačkih snaga na prostor Bosne i Hercegovine.

VII. Društvo radničke omladine „Matatja“

Ovo društvo je imalo obrazovni i vaspitni karakter jevrejske radne omladine a osnovano je 1923-će godine. Čitale su se napredne knjige po bibliotekama, izučavao se Marksizam, pravili su izlete sa edukativnim predavačkim sadržajima a ujedno se tim putem omladina politički vaspitavala. „Matatja“ se borila protiv profašističke vlade i bivaju pod prismotrom agenata a pri tom i kao društvo zabranjena od istih. Ipak, ponovnim obnavljanjem njen rad traje sve do dolaska nijemaca na prostore Bosne i Hercegovine.

VIII. Društvo „Esperansa“

Ovo akademsko društvo je osnovano u Zagrebu 1924-te godine a sastojalo se od svih jevrejskih studenata porijeklom iz Bosne i Hercegovine a koji su studirali u Zagrebu, Beču, Pragu, Rimu, Milanu, Parizu itd. Ovi studenti su imali stipendije od društva „La Benevolencija“. Prije toga studenti koji su studirali u Beču imali su već osnovano društvo pod tim nazivom tako da su naziv zadržali i prilikom ovog osnivanja. Inače, prvi jevrejski studenti iz Bosne i Hercegovine su studirali upravo u Beču, neposredno prije prvog svjetskog rata, želeći time da modernizuju Bosnu i Hercegovinu izlaskom iz patrijahalnog društva. Poslije završetka studija u Beču, studenti su se vraćali u Bosnu i Hercegovinu gdje su zauzimali značajne pozicije u javnom i društvenom životu. I dalje su bili povezani sa studentima u Beču i posebno poznavanjem sefardskog ladino jezika imali lakši put u ostvarivanju svojih ideja. Raspadanjem Austro-Ugarske Monarhije, prestaje i odlazak jevrejskih studenata u Beč čime se i gasi rad „Esperanse“ u Beču. Studenti svoj rad istoimenog društva nastavljaju u Zagrebu, u kojem se slijede isti ciljevi i želja za obnavljanjem tradicije svojih predaka iz Španije. Bili su jako dobro organizovani i proučavali su istoriju, njegovali sefardsku književnost, marljivo učili ladino jezik, izdavali razne listove, novine

i tako stjecali važne pozicije u jevrejskoj opštini. Sefardski kongres održan je u Beču godine 1922-ge na kojem je učestvovalo 62 delegata iz 15 zemalja a za prvog predsjednika je izabran Moris de Pikato. Cilj im je bio da usele Sefarde u Palestinu, a stvorena je i Generalna federacija svih sefardskih Jevreja sa sjedištem u Jerusalemu. Drugi svjetski rat je uništio sve sefardske zajednice na prostoru kako Jugoslavije tako i cijelog Balkana.

Foto:(Spomenica 1566-1966)

IX. Literarno omladinsko udruženje „Jehuda Halevi“

Cilj ovog udruženja koje je okupljalo jevrejsku omladinu a osnovano je 1927-me godine, bio je obrazovanje omladine putem literature i bogaćenjem biblioteka raznim knjigama, bilo da se radi o istoriji, folkloru ili literaturi. Kroz te razne oblasti učili su više o životu i problemima Jevreja. Upoznavali su se sa djelima poznatih jevrejskih ličnosti i njihovim imenima. Njihovu biblioteku tj, jedan dio biblioteke ustupili su i udruženju „La Benevolencija“. Dolaskom nijemaca prestalo je i njihovo djelovanje.

X. Udruženje „Tarbut“ - hebrj. Odgoj, kultura

Ovo udruženje se bavilo javnim predavanjima kako Jevreja tako i pripadnika drugih građana, a uglavnom su se predavale teme iz nauke, umjetnosti i literature na nivou današnjeg univerziteta. Pristup je bio svima slobodan.

XI. „Jevrejski klub“

Klub Jevreja koji je imao svoju čitaonicu osnovan je 1926-te godine a nalazio se u „Jevrejskom domu“. Tu su se nalazili časopisi na raznim svjetskim jezicima. U Sarajevu su postojala i dva sportska društva, jedno se zvalo „Makabi“ osnovano 1908-me godine, a drugo „Bar-kohba“ 1909 - te godine.

Pored gore navedenih društava bila su jos i druga društva kao: Hevra Hadiša-pogrebno društvo, Bet Tefila i Degel Atora-društva za podizanje nižeg sveštениčkog kadra, Safa Berura-društvo za učenje hebrejskog jezika, Makabi i Bar Kohba-sportska društva, Poale Cijon-jevrejsko radničko društvo.

2.2. Jevrejski časopisi u Sarajevu

Za vrijeme turske vladavine bosanski Jevreji nisu imali svoju štampu jer je ni Turci nisu imali sve do skoro kraja svoje vladavine. Negdje pred kraj turske vladavine pojavio se sarajevski glasnik pod imenom „Bosna“ čiji je urednik bio Salamon Elias Baruh. Osnovana je štamparija u Sarajevu po želji turskog vezira Topal-Šerifa-Osman paše. Štamparija je otvorena 1866-te godine pod nazivom „Sopronova pečatnja“, po istoimenom zemunskom vlasniku Ignjatu Sopronu. Kasnije, otkupom te štamparije ona mijenja naziv u „Vilajetska štamparija“. U periodu Austro-Ugarske Monarhije, Jevreji su uspjeli da izdaju više časopisa pa se spominju: „La Alborada“, što u hebrejskom prevodu znači zora, te „Židovska svijest“, „Jevrejska tribina“, „Narodna židovska svijest“, „Jevrejski život“, „Jevrejski glas“ itd. Pored spomenutih listova u Sarajevu je izdata i Spomenica, čiji je urednik bio Stanislav Vinarev, izdate u Beogradu godine 1924-te. Jevrejsko kulturno i prosvjetno društvo „La Benevolencija“ izdalo je povodom 800-godišnjice rođenja jevrejskog učenjaka Moše ben Majmona Spomenicu Majmonidesa. Pred početak drugog svjetskog rata izašao je „Jevrejski narodni kalendar“, čiji je nastavak ubrzo bilo nemoguće nastaviti zbog ratnih dešavanja. Urednik Jevrejskog kalendara zvao se David Levi.

Jevrejski časopisi nisu samo služili za informacije Jevrejima o dešavanjima u društveno-političkom životu, nego i upoznavanju nejevreja sa jevrejskim životom i sve što je vezano za njih.

I. Sedmični časopis „La Alborada“

Ovaj časopis počinje da izlazi poslije austrijske okupacije, a za vrijeme Osmanske vladavine Jevreji nisu imali svoje časopise. Časopis je pisan raši pismom, na ladino jeziku. Izašlo je svega 30 časopisa i zbog finansijskih razloga ubrzo je prestao da se štampa. Devetnaest godina kasnije u Sarajevu počinje da izlazi Jevrejski list ali na srpskohrvatskom jeziku.

II. Sedmični list „Židovska svijest“

Ovaj list je se bavio kulturno-političkim temama, počeo je da izlazi 1919-te godine pa sve do 1924-te godine. List je imao cionističke ideje usljed čega je došlo do političkog i ideološkog sukoba među bosanskim jevrejima. Ovaj sukob je trajao četiri godine a riješen je izlaskom lista „Jevrejski glas“

III. „Jevrejska tribina“

Izašla su samo četiri broja i to godine 1921-ve godine, a sadržaj je bio uglavnom informativni sa temom o zakonskim propisima. Urednik tog lista bio je sarajevski advokat, Sumbul Atijas, a bio je orjentisan na intelektualce.

IV. List „Narodna židovska svijest“

Period izlaženja ovog lista bio je od 1924-1928-me godine. To je bio ustvari nastavak ukinutog lista „Židovska svijest“.

V. „Jevrejski život“

U ovom listu pored ostalih aktuelnih političkih i društvenih tema, bilo je i književnih priloga. Izlazio je u periodu od 1924-1928-me godine. U ovom časopisu su česti prilozima na jevrejsko-španskom jeziku. Pisalo se o bečkoj Esperansi, o Kaponovom jubileju, o Sefardskom pokretu. List je imao i posebne rubrike koje su se ticale privrede ili narodnog zdravlja. Pisano je o jevrejskim umjetnicima, jevrejskim društvima, naučnicima. Poseban interes su imali za pozorište o kome je pisao članke J. Palavestra.

VI. „Jevrejski glas“

Ovaj list je najduže izlazio, u periodu od 1928-1941-ve godine i osim Jevreja imao je i druge saradnike. Česta tema ovog lista bila je kulturna prošlost Sefardskih Jevreja, sa posebnim rubrikama o sportu, politici kako u samoj Bosni tako i izvan nje, te pozorištu. U prvim brojevima ovog lista bilo je više informacija iz svijeta nego iz tadašnje Jugoslavije a teme su bile vezane samo za jevrejstvo. Pisalo se o jevrejima širom svijeta ali najčešće o onima iz Španije i Palestine. Pred početak drugog svjetskog rata u ovom listu se pisalo o neredima, rasizmu kod nas u Jugoslaviji. List je bio jako popularan među svim društvenim klasama, što zbog sadržaja ali i zbog pristupačne cijene za sve klase. List je izlazio na srpskohrvatskom jeziku, tako da je mogla

da ga čita široka masa ljudi upoznajući time jevrejski život i sve što je vezano za njih. U književnim rubrikama objavljivane su priče samo jevrejskih pisaca i skoro svi su bili Aškenazi. Samo jedan je bio Sefard pod imenom Burle.

VII. „Sefardski svijet“

Ovaj časopis su pokrenuli jevrejski studenti koji su došli u Beč na školovanje iz raznih krajeva Jugoslavije. Uglavnom je obrađivao teme društva i kulture. U prvom broju toga lista pisao je Kalmi Baruh jedan esej o jeziku Sefarda. Pisan je raši pismom na jevrejsko-španskom jeziku.

U redakciji ovog lista radili su saradnici iz svih sefardskih centara: Beograda, Sarajeva, Zagreba, Beča, Bitolja, Skoplja, Banja Luke, Bihaća itd. Sarajevski saradnik Isak Samokovlija objavio je u ovom listu devet pjesama a osim toga i razne priče, prijevode i prikaze. U ovom časopisu niz pjesama je objavio i Avram Altarac a još brojniji su prilozima Ben Josefa koji piše o svakodnevnom životu Sefarda u Bosni i Hercegovini ali i u drugim krajevima. Dva članka u ovom časopisu objavio je i Ž. Konfino.

3. Školstvo i obrazovanje Jevreja u Bosni i Hercegovini

Za vrijeme Turske vladavine u Bosni i Hercegovini uglavnom su se mahom otvarale konfesionalne škole čiji je plan i program bio fokusiran na religijsko učenje. Kasnije su imućnija djeca slata u Carigrad u škole visokog obrazovanja a među njima je bilo i jevrejske djece čiji su roditelji bili dobrog imućnog stanja. Nakon školovanja mogli su da rade u Bosni u turskoj administraciji. Odlično su govorili turski kao i druge orijentalne jezike. Ostala jevrejska djeca sticala su znanje i obrazovanje u „Meldaru“, nižoj osnovnoj jevrejskoj školi, „Talmudu Tori“ i „Ješivi“ (Avram Pinto 1987:81)

Škole su bile finansirane od jevrejske opštine a uglavnom su ih pohađala muška djeca, nivo školstva je bio jako nizak, prilagođen potrebama društva koje se uglavnom bavilo zanatima. Pisalo se raši pismom-kvadratnim a knjige iz književnosti su bile na ladino jeziku. 1768-me godine rabin David Pardo osnovao je višu talmudsku školu pod imenom „Ješiva“. Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske dolazi do ogromne transformacije školstva i osnivanja škola i u drugim, većim gradovima Bosne i Hercegovine. Kosta Herman,

vladin povjerenik traži nove promjene u školstvu i „na sjednici od 27-mog marta 1884-te godine izabran je školski odbor za grad Sarajevo u koji su ušli: Esad eff.Kulović, Pero Kraljević, Eduard Blajer i Hajnrih Levi“ (Avram Pinto 1987:82)

Prva gimnazija, učiteljska škola i tri osnovne škole otvorene su u Sarajevu 1879-te godine. Nema više razlika među polovima tako da u to vrijeme i djevojke koje prije nisu mogle da pohađaju škole, sada su mogle da ravnopravno sa muškom djecom rade na svom obrazovanju izvan kuće. Veliku ulogu školovanja jevrejske djece za prosvjetni kadar imalo je i društvo „La Benevolencija“ koja je djeci objezbjeđivala stipendije, iz kojih je kasnije izrastao veliki broj nastavnika i profesora pogotovo stranih jezika.1924-te godine otvara se privatna škola-Trgovačka akademija u Sarajevu pod imenom „Merkator“ a vlasnik te škole je bio David Levi. Takođe 1923-će godine u Savezu Jevrejskih opština u Beogradu odlučeno je da se otvori Srednji teološki seminar u Sarajevu, a razlog zašto je baš izbor bio grad Sarajevo je taj da je Sarajevo imalo najstariju jevrejsku opštinu na prostorima cijele Jugoslavije. Pored toga Sarajevo je imalo najveći broj sveštenika, kao i dvije opštine: Aškenasku i Sefardsku. Nadrabin pod imenom dr. Morić Levi napravio je program za taj seminar. Pet godina kasnije otvara se Srednji teološki seminar u Sarajevu a kao rektor imenovan je dr. Morić Levi. Ova škola je u to vrijeme bila savremena i sa najbolje obučanim nastavnim kadrom koji je morao da bude fakultetski obrazovan. Nažalost ratni vihor je prekinuo školovanje ovih ljudi u najboljem periodu, kad se škola istinski formirala i davala najbolje rezultate. Mnogi Jevreji su poginuli a ono malo preživjelih je završilo školu i postali su ugledni ljudi ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u svijetu. Već početkom školske godine 1939-te osjećao se dolazak drugog svjetskog rata i netrpeljivost prema jevrejskoj djeci je bila očigledna. Tadašnji ministar prosvjete u Jugoslaviji dr. Anton Korošec, vođa Klerikalno-slovenačke stranke, zabranjuje upis jevrejskoj djeci u srednje škole i na univerzitete, i to je važilo za prostore cijele Jugoslavije osim u Banovini Hrvatskoj. Postoje pismeni dokumenti u kojima se očigledno vidi, koliko su jevrejska djeca u to vrijeme prilikom upisa u školu bila diskriminirana. Ovo je samo jedan primjer od nekoliko njih:

Prilog1.

IV br.14097

15.X 1940.god

ODLUKA MINISTRA PROSVJETE ANTUNA KOROŠCA KOJOM SE OGRANIČAVA PRAVO JEVREJSKE DECE NA UPIS U SREDNJE ŠKOLE

Upis učenika jevrejskog porekla u I razred gimnazije i realke van teritorije Banovine Hrvatske

Gospodin ministar prosvete, pod IV br.14097 od 15 oktobra ove godine, a na osnovu čl. 1. st. 2. i čl. 4. Uredbe o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rang u univerziteta, viših srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola, na osnovu zvaničnih podataka Ministarstva unutrašnjih poslova-Opšte državne statistike-Pov. st. br. 82 od 10. oktobra 1940. godine i s obzirom da je prema popisu stanovništva od 31. marta 1931.godine na 100 državljana Kraljevine Jugoslavije van teritorije Banovine Hrvatske dolazilo 0,545 Jevreja državljana Kraljevine jugoslavije, odlučio je: da se u sve realne i klasične gimnazije i realke koje se nalaze na teritoriji Uprave grada Beograda i u banovinama Vardarskoj, Vrbaskoj, Dravskoj, Drinskoj, Dunavskoj, Zetskoj i Moravskoj može upisati u I razred školske 1940/41 godine svega 108 učenika Jevreja-državljana Kraljevine Jugoslavije.

Pomenuti broj 108 podeliće se ovako na pojedine srednje škole:

- u I mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se 11 (jedanaest)
- u II mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
- u VI mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan(1)
- u IX mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se tri (3)
- u Realku u Beogradu upisaće se tri (3)
- u I žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisace se tri (3)
- u II žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisace se jedan (1)
- u III žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
- u IV žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se četiri (4)
- u V žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
- u Nepotpunu žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
- u Mešovitu realnu gimnaziju u Zemunu upisaće se jedan (1)
- u Mušku realnu gimnaziju u Zemunu upisaće se jedan (1)
- u Realnu gimnaziju u Pančevu upisaće se dva (2)
- u žensku gimnaziju „Kr.Marije“ u Skoplju upisaće se četiri (4)
- u Mešovitu realnu gimnaziju u Bitolju upisaće se šest (6)
- u Žensku realnu gimnaziju u Bitolju upisaće se četiri (4)
- u Realnu gimnaziju u Štipu upisaće se tri (3)
- u Realnu gimnaziju u Prištini upisaće se jedan (1)
- u Realnu gimnaziju u Murskoj Soboti upisaće se jedan (1)
- u I mušku realnu gimnaziju u Sarajevu upisaće se četiri (4)
- u II mušku realnu gimnaziju u Sarajevu upisaće se pet (5)
- u I žensku realnu gimnaziju u Sarajevu upisaće se tri (3)

u II žensku realnu gimnaziju upisaće se četiri (4)
 u Realnu gimnaziju u Tuzli upisaće se jedan (1)
 u Realnu gimnaziju u Bijeljini upisaće se jedan (1)
 u Mušku realnu gimnaziju „Kr. Aleksandra” u Novom Sadu upisaće se pet (5)
 u II mušku realnu gimnaziju u Novom Sadu upisaće se jedan (1)
 u Žensku realnu gimnaziju u Novom Sadu upisaće se četiri (4)
 u Realnu gimnaziju u Rumi upisaće se jedan (1)
 u Mušku realnu gimnaziju u Subotici upisaće se tri (3)
 u Žensku realnu gimnaziju u Subotici upisaće se četiri (4)
 u Realnu gimnaziju u Somboru upisaće se dva (2)
 u Realnu gimnaziju u Vel. Kikindi upisaće se dva (2)
 u Realnu gimnaziju u Novom Vrbasu upisaće se jedan (1)
 u Realnu gimnaziju u Bačkom Petrovcu upisaće se jedan (1)
 u Realnu gimnaziju u Petrovgradu upisaće se pet (5)
 u Realnu gimnaziju u Kos. Mitrovici upisaće se jedan (!)
 u I mušku realnu gimnaziju u Nišu upisaće se jedan (1)
 u Žensku realnu gimnaziju u Nišu upisaće se jedan (1)
 u Realnu gimnaziju u Pirotu upisaće se jedan (1)

U realne i klasične gimnazije i realke koje nisu pomenute u ovoj odluci ne može se upisati u I razred školske 1940/41. godine nijedan učenik Jevrejin. Prilikom upisa učenika Jevreja u I razred prema navedenom broju, prvenstvo će imati oni koji su najbolji po uspehu i vladanju, a uz to su siromašnog stanja. Odluku o tome donosi nastavnički savet po predlogu direktora.

Učenici koji se, s obzirom na utvrđene brojeve u ovoj odluci ne mogu upisati, prestaju biti učenici odnosne škole. Tim učenicima vratiće se naplaćene školske takse.

O prednjoj odluci gospodina Ministra izveštavate se radi izvršenja.

Po naređenju Ministra prosvete,

Za načelnika odeljenja za nastavu

Drag.GALIJAN. s.r.

(Avram Pinto 1987: 87/88)

Sarajevo, gdje je najviše time bilo pogođene djece u srednjoj školi, doživjelo je pravu paniku među jevrejskim učenicima i roditeljima, žalili su se Ministarstvu za prosvjetu, međutim nikakvog pozitivnog odjeka nije bilo. Mnogi nejevrejski nastavnici su se zalagali za ravnopravnost djece i borili se da jevrejska djeca ostanu u školama ali nažalost nisu uspjeli. Tim

povodom, jevrejska opština u Sarajevu odlučila je da otvori jevrejsku gimnaziju sa visokim kvalitetom nastave i svojim stručnim, jevrejskim, nastavnim kadrom. Direktor te gimnazije bio je prof. dr. Kalmi Baruh. Ubrzo potom je došao drugi svjetski rat, gdje su mnogi Jevreji izgubili život, a onima koji su preživjeli, priznata je ta prva godina završene gimnazije.

4. Nastanak jevrejskog pisma i jezika

Kroz svoju istoriju Jevreji su se sudarali sa više jezika u kome je kao molitveni jezik prevladavo uvijek hebrejski (ivri) jezik. U periodu helenizma, prihvatili su i grčki jezik te su tako koristili i jezik zvani aramejski. Uzimajući činjenicu da su prije 4000 godina Jevreji kao narod i religija nastali u zemlji koja se zvala Kanaan, hebrejski jezik možemo svrstati u kanaansku skupinu semitskih jezika. Od Kanaanaca su preuzeli i pismo koje se pisalo s desna na lijevo. Aramejski kao govorni jezik se posebno najviše koristio za vrijeme postojanja Drugog hrama, dok se hebrejski jezik kao usmeni jezik razlikuje od pisanog. Utjecajem latinskog i grčkog jezika kroz istoriju na hebrejski jezik, on kao takav prestaje da bude govorni jezik i ostaje kao pisani jezik, pogotovo jezik bogoslužja. Te jezičke promjene mogu se vidjeti u poznatim, pogotovo religioznim djelima tog vremena, gdje se izraz za jezik upotrebljava kao jezik Mišne (lašon hamišna). Dokazi koji govore takođe o značaju aramejskog jezika nalaze se u knjigama koje su pisane tim jezikom ili dijelovima knjiga, a jedan od najboljih primjera za to je knjiga Talmud. Hebrejski jezik je zadržan i do dan danas kao molitveni jezik ili sveti jezik svih Jevreja. Govorni jezici Jevreja mogu se podijeliti u dvije skupine i to na: Jidiš (jevrejsko-njemački) kojim govore Aškenazi u srednjoj i istočnoj Evropi, te na Ladino ili jevrejsko-španjolski koji je govor sefardskih Jevreja. Naziv jezika ladino se kroz istoriju mijenjao, tako da se prije zvao „šanjolit“, pa „džudesmo“, „romanse“ te na kraju je dobio ime ladino koje su mu dali Sefardi. Oba jezika se pišu kvadratnim pismom. Ovisno o uticajima sredine u kojoj su Jevreji živjeli postoje još i jevrejsko-arapski, jevrejsko-perzijski jezik itd. Karakteristike starog španjolskog jezika su zadržali upravo španjolski Jevreji na Balkanu, donoseći svojim dolaskom razne dijalekte iz krajeva iz kojih su poticali. Njemački romanista M.L. Wagner, istraživač jevrejsko-španjolskog jezika na Istoku, ustanovio je sljedeće: Neke fonetičke crte jevrejsko-španjolskog jezika u Makedoniji, Bosni, Srbiji i Bugarskoj podsjećaju na govore iz sjeverne Španije i donekle na govor u Kataloniji. To je promjena **-o** i **-e** na kraju riječi u **-u**, **-i** (buenu, verdi); **f** na početku riječi, koje je nestalo u kastiljanskom (hacer-facere), gotovo se zadržalo u ovim balkanskim

pokrajinama. Jevreji iz Carigrada i iz Male Azije, naprotiv, izgovaraju **-o**, **-e**, i **azer** (hacer) bez **f**-, što čini njihov izgovor bliskim izgovoru u Kastilji. (Kalmi Baruh 1952:178).

Poznata su djela koja su pisana čistim kastiljanskim dijalektom a jedna od njih je knjiga Mojsija Almosnina pod nazivom „Regimiento de la vida“ iz godine 1564-te. U Carigradu je 1547-me godine prevedeno Pet Mojsijevih knjiga, a u Feraru 1553-će godine preveden je Stari Zavjet, i oba su prevoda bila na španski jezik, jer jezik ladino se razlikuje od čistog španskog jezika. Naseljavanjem Balkana od strane Jevreja uveliko se gubi povezanost sa ladino jezikom, poprimajući jezičke odlike sredine u kojoj su se našli Jevreji. Sve više se poprimaju riječi sredine u kojoj su se nastanili i time potiskuju španski izrazi. Vrijeme turske vladavine itekako je uticalo da Jevreji poprime i nadopune svoj riječnik i nekim turskim izrazima. Navodim samo neke od mnogobrojnih primjera:

4.1. Tuđice u jevrejsko-španjolskom jeziku

4.1.1. turcizmi

Ćoše (ugao), avli (dvorište), lukum (vrste kolača), kušak (pojas), čakšir (pantalone), raki (rakija), ćumur (ugalj), akšam, antiri, araba, arszlik, avli, baski, basna, burikita, bilur, boščalik, bašče, bamija, bula, boja, bečara, čaje, čanta, čibuk, čizme, čujli, čikna, ćef, ćumur, ćošak, džami, gursuzluk, hajir, ibrik, inat, jastik, kaluf, kajnak, kasaba, kapak, kasap, kašikja, kijamet, kira, lakrdi, kajmak, konak, kajiš, merđan, mudet, miraz, mušteri, musafir, minderlik, medresa, nafaka, nijet, pazar, pehlivan, šadrvan, sofra, tabut, tava, zanat, tujaga, zeman, turši, zahmet, zor, zerdelijas.

- Glagoli

Englenear (razgovarati), ili embatakar (prljati), ašikuvar, biklear, bataliar, buzijar, memliar, siklear, deskošakar, čurukijar, deverijar, utliar, kijametijar, bojadear, šašarijar.

- Pridjevi

Ačik (jasan, jarki), dargin (ljut), haliz (pravi), hinajet (nezahvalan), hairli (sretan), jaldiz (pozlaćen), kadir (mogućan), kefli (raspoložen), kaćunli (boje orhideje), mavi (plav), muhanat (neraspoložen), muhtač (zavisan), arsz (ljutit), ćamil (prijatan), bozuk (iskvaren), tebdil (prerušen), perišan (razbacan), rašid(lijep), sunturli (čudan), šubeli(sumnjiv), turundi (narandžast), zarif (nježan), kudjamiti (vrlo velik).

- Prilozi

Asli (zaista), azire (gotovo), baš, beli (sigurno), bir (jedno isto), birdembire (Najednom), birkač (nešto), dinliri (uopšte), taman (upravo tako).

- Veze i usklici

Ama (ali), đah (čas), ačkursum (bravo), aferim (koje dobro), brimidet (čudnovato) .

Jezik Jevreja u Turskoj ima više turskih izraza nego u Bosni i Hercegovini.

U jevrejsko-španskom jeziku ima i grčkih izraza ali ne toliko kao turskih. M. Wagner je siguran da je većina grčkih pozajmica došla u jevrejsko-španski jezik iz Carigrada preko turskog.

4.1.2. Grčke pozajmice:

Agra, fustan, kandil, mandra, pita, makare, veznik bar i veznik bre.

4.1.3. Talijanske riječi kod bosanskih Sefarda:

Alora (tada), bisonjo (potreba), đustu (upravo), fin ke (dok), kušin (jastuk), butika (dućan), kalsonis (čarape), karoca (kolo), letra (pismo), lokanda (svratište), povreto (jadničak), mai (nikada), pur tropu (nažalost), sin dubio (bez sumnje), šoldo (novčić), biljeto (karta), lavoro (posao), varda (gledaj!).

4.1.4. Njemačke pozajmice:

Banovo (Bahnhof), bircauz (Wirthaus), feš (Fesch), hercig (herzig), hoh (hoch), cigla (Ziegel), pigla (Bügel), špor (Spar herd), ringla (Ringle), hofirear (hofiren), šlank (schlank), šolja (Schale), šnajderica (Schneiderin), kragna (Kragen), krajcar (Kreuzer), fajfa (Pfeife), kuglita (Kugel), entšuldigen (entschuldigen), keks (Keks), kufer (Koffer), torta (Torte), trafika (Trafik), štof (Stoff). (Muhammed Nezirović 1992:81/82, cit. Kalmi Baruh str. 289)

U jevrejsko-španskom jeziku nalazimo isto tako veliki broj slavenskih riječi poput: kubila (kobila), grahita (grašak), kupiar (kopati) itd.

5. Književnost bosanskih Sefarda

Književnost Jevreja dolaskom na tlo Bosne i Hercegovine bila je na početku jako oskudna, jer i sama zemlja u koju su došli nije imala svoje štamparije. Srpskohrvatski jezik nisu poznavali jer se išlo samo u vjerske škole i svako se što se tiče duhovnog života obrazovao uglavnom na svom jeziku. Mali dio autora koji su mogli sebi da dozvole taj luksuz, štampali su svoje knjige izvan granica Bosne i Hercegovine i to je bilo jako skupo. Tako su se knjige štampale u Amsterdamu, Veneciji, Solunu i u veoma malom broju primjeraka zbog finansijske situacije. Tek

od 1837-me godine hebrejske knjige štampaju se u štamparijama u Beogradu. U Sarajevu se knjige počinju štampati tek krajem 19-tog vijeka. Učenje tadašnjeg srpskohrvatskog jezika je trajalo dugo, sve do okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, gdje dolazi do približavanja Jevreja ostalim konfesionalnim grupama i učenja, osim u vjerskim, sada i u laičkim školama. Stvoreni su novi kadrovi pisaca koji su pisali na srpskohrvatskom jeziku a do tada na hebrejskom ili španskom. Jevreji su prenosili svoje književno blago usmeno i pismeno. Pod usmenom Sefardskom literaturom nalaze se romanse, lirske pjesme i poslovice. Ostala djela spadaju pod pismenu književnost.

5.1. Jevrejska usmena književnost

- Romanse

Pored pisane književnosti Sefardi su usmeno prenosili lirske pjesme, poslovice i romanse sa koljena na koljeno. Posebno su sačuvane usmene romanse, obično nepoznatih autora, koje su što zbog svoje ljepote što zbog nostalgije za Španijom uvijek imale i imaju poseban značaj za jevrejsku kulturu. Upoznavanje književnog roda nazvanog romansa počinje tek u 15-tom vijeku, pod imenom „el romance”, znači sam je naziv bio u imenici muškog roda po kastiljanskom izgovoru. Sefardi u Bosni i Hercegovini, romanse nazivaju na jevrejsko-španjolskom „la romansa“ - imenica ženskog roda. Do ovoga izgovora u ženskom obliku imenice došlo je zbog evropskog uticaja, pretpostavlja se posebno od njemačkog na čiji jezik je ta imenica svakako ženskog roda. Neki ove španjolske romanse izjednačavaju sa evropskim baladama, dok su neki tvrdili da se radi o epskim pjesmama. Obično su pjevane ženskim glasovima, mada je bilo i izvanrednih muških pjevača romansi, jer sama njihova ljubavna tematika nije bila dostojna da je pjevaju muškarci u patrijahalnim sredinama toga vremena. Dolaskom na slavenske prostore mijenja se i taj stav, te se sve više mogu čuti hvalospjevi o divnim muškim glasovima. Tako, Benjamin Pinto godine 1927-me, povodom smrti Mordehaja Salomona Altarca „svećenika, piše: „On je umio svojim pjevanjem „da pogodi u žicu“ što je pri predavanju romansi isto od tolike potrebe koliko i pri pjevanju sevdalinka... Poznao je pravu umjetnost u onim finim prijelazima i osjetljivim nijansama, koje daju našoj narodnoj pjesmi onu čar svih njegovih bakašot i pijutim... na svadbama umio je da, svadbenim pjesmama i brindis, raspoštolji do bezumnosti, a na tužnim sjedaljkama da svojim tugaljkama gane do suza.“ (Muhamed Nezirović 1992:265).

Na prostorima Bosne i Hercegovine istovremeno su se mogle čuti i romanse i sevdalinke. Motivi u tim romansama tiču se Španije i događaja u njoj, bilo da se radi o ljubavi ili nekim političkim obilježjima. Neki motivi su istorijskog porijekla a neki imaju i samo religiozno značenje a ima i romansi koje pričaju o svakodnevnom životu Jevreja i koje se pjevaju na raznim okupljanjima. Interesantno je da se kao instrument koristio def ili na španskom pandero, koji se koristi i danas na prostorima Španije i Balkana. U Bosni i Hercegovini je najpoznatija jevrejska romansa „Andarleto“, koja govori o nevjerstvu jedne žene (cilj ove pjesme je osuda takvih).

„Andarleto“

A cazar er rey salia a cazar como solia
Por irse a la casa la reina se ia
Topo a la reina en cabellos que a peinar se los ia
Con su peine de oro en mano y su espejo cristalin.
El rey por burlar con ella con la verga le ha dado.
-State, state, Andarleto, mi pulido enamorado,
Mas te quiero y mas te amo que a el rey con su rei nado
Dos hijicos de ti tengo y dos del rey que son cuatro;
Los del rey a la guerra, y los tuyos a mi lado.
Los del rey benean mula, los tuyos mula y caballo.
Los del rey duermen en pluma y los tuyos a mi lado.-
Ella que abolto la cara al rey se topo al lado.
-Perdon, perdon mi senor rey, por esto que vos he hablado.
Anoche a la media noche todo me lo fue sonando.-
-Vos lo perdono mi reina con la cabeza a mi lado.
Andarleto, mi Andarleto, mi pulido enamorado,
Para mi topi remedio, para vos andad buscando.

Pred početak drugog svjetskog rata počelo je sve češće objavljivanje romansi u „Jevrejskom glasu“ kao izraz tuge i beznađa. Posljednji broj ovog časopisa izašao je u aprilu 1941-ve godine.

Poslije rata, najljepše sačuvane romanse Sefarda su upravo u Sarajevu. Mošeh ben Mikael ha-Kohen je bio rabin, rođen u Sarajevu i prvi koji je 1702-ge godine, zabilježio narodne pjesme i koje su sačuvane i do dan danas u Britanskom muzeju u Londonu. I neke druge jevrejske bosanske romanse su sačuvane danas u Jeruzalemu u nacionalnoj biblioteci. Značajno mjesto u sakupljanju romansi imao je Moshe Attias, objavio ih je dvadeset i jednu 1973-će godine u Jerusalimu, i od velike su vrijednosti za cijeli svijet. Za skupljanje zbirki jevrejskog narodnog blaga zaslužni su takođe i: David Kamhi rođen u Bosni, Leo Wiener rođen u Poljskoj a veliko zanimanje za bosanske romanse imao je i poznati Ramon Menendez Pidal. I sam Manuel Manrique de Lara boravio je u Sarajevu 1911-te godine sakupljajući narodno sefardsko blago. Samuel Elizar je isto jedna od najznačajnijih ličnosti koje su sakupile vrijedne sefardske romanse. Ne smije se zaboraviti ni zasluga Kalmija Baruha za skupljanje španjolskog narodnog blaga i objave njegove studije Španske romanse bosanskih Jevreja godine 1933-će a veliku zahvalnost je imao prema Lauri Papo - Bohoreti koja mu je pomogla pri tome. Pored svog odbranjenog doktorata na Univerzitetu u Gracu (koje li ironije, ubijen je u istom gradu u koncentracionom logoru 1942-ge godine) pod naslovom „Die Sephardim in Bosnien“, dr. Moric Levi je sakupljao i bosanske sefardske romanse. Nije ih sve objavljivao ali je rekao:

„Ove romanse, iako od interesa za filologa i folkloristu, nijesu pravi izliv duše sefardskih Jevreja. Istina, Sefard zna da se zanese kada ih sluša pjevati, on osjeća svu romantiku ovih pjesama. Ali romanse same ne odaju sav njegov duševni osjećaj, jer nijesu produkt njegove duše” pa dodaje: „Kao što je španjolski narodni pjesnik opjevao svoga narodnoga heroja u romansi, tako je i jevrejska žena opjevala biblijskog heroja u svojoj romansi, primjerice Abrahama, Mojsija, Samuela, Davida, i druge u istoj formi kao i u romansi” (Muhamed Nezirović 1992:284).

U Arhivu Ramona Menendez Pidala u Madridu čuva se najveće bosansko, sefardsko narodno blago, romanse i lirske pjesme, tamo se nalazi ukupno 165 naslova pod odrednicom Sarajevo. Po tome se vidi koliko je Bosna i Hercegovina bila usađena u srca Sefarda i kako je nerazdvojiva ta nit koja ih međusobno veže.

Međutim nisu sve pjesme donesene iz Španije bile romanse, neke lirske pjesme obojene ljubavnim sadržajima zovu se kantike.

- Poslovice

Poslovice, ne samo da su imale filozofsko značenje pretežno nastale iz ličnih iskustava, one su bile i kao neka vrsta utjehe ljudima kad im je bilo najteže, iz njih su uzimali snagu da nastave dalje i da imaju strpljenja prema životnim nesrećama. Poslovice su im davale vjeru, pomagale im da nauče puno toga o životu i na neki način bile im kao terapija u bezizlaznim situacijama. One

su imale i važan faktor kao vaspitno-obrazovno sredstvo za kućno odgajanje djece, čime su djeca trebala da izrastu u poštene ljude i da razlikuju dobro od zla.

1967-me godine izdana je knjiga „Poslovice i Izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine“, koje su sakupili bosanski Jevreji: dr. Samuel Pinto, rabin Avram Pinto i advokat Daniel Danon.

Primjeri nekih poslovice iz ove knjige:

- Mudrome dosta malo riječi
- Ženi koja se srozala, veži jezik
- Druži se sa dobrim ljudima, bićeš jedan od njih
- Na blato i bogataša ne pada mrlja
- Pokaži se kao prijatelj u zao čas
- Bogatstvo moga oca pokriva moje mane
- Svako uzdizanje ima i svoj pad
- Magarac pjeva zbog svoga gospodara
- Sa smijehom na licu ogorčio mi je dušu
- Daj mi sreću, pa me onda baci u more
- Ostavi da jedeš a ne da radiš
- Tuđa nevolja, radost za budale
- Zlo i bogatstvo vide se na licu
- U tanjur iz koga jedeš, ne pluj
- Dani prolaze kao sjenka, a sjećanje ostaje do groba
- Čistoća nije pola bogatstva, nego čitavo bogatstvo
- Približi se dobrom susjedu, imaćeš dobar savjet
- Ako su prstenovi nestali, ostali su prsti
- Mudra žena gradi kuću, a zla svojom rukom je ruši
- Zavist i želja odvođe čovjeka sa ovog svijeta (Avram Pinto 1987:102)

5.2. Jevrejska pisana književnost

Kao što je već napomenuto zbog nepoznavanje srpskohrvatskog jezika, dolaskom Jevreja u Bosnu i Hercegovinu uglavnom su se pisale knjige na hebrejskom jeziku koje su imale vjerske sadržaje, a pisci tih knjiga su bili pretežno svi rabini. Međutim, mnogi su pisali i na španskom jeziku, čuvajući tako španski jezik sa različitim dijalektima, pisano raši-pismom. Poznata su i djela pisana srpskohrvatskim jezikom.

5.2.1. Sarajevski autori i njihova djela na hebrejskom jeziku:

- David Pardo

Rođen je u Veneciji 1719-te godine, a u Sarajevu djeluje kao rabin od 1765-1781-ve godine. Umro je u Jerusalemu gdje je živio zadnjih jedanaest godina svog života. Napisao je: „Šošanim le David“ 1752-ge godine u Veneciji, zatim „Maskil le David“ 1786-te u Solunu, „Mihtam le David“ 1772-ge u Solunu, „Hazde David“ 1776 Livorno, „Tosifta“ itd.

- Eliezer Jichak Papo

Bio je rabin u Sarajevu, napisao je „Bel Tefila“ i „Pele Joec“ i još mnoga druga djela, ove knjige su molitvene.

- Isak Pardo

Rođen je u Sarajevu 1781-ve godine a bio je sin Davida Parde-objavio je: „Avodat Ašana“ u Livornu, „Toafot Reen“ u Solunu, umro je u Sarajevu 1810-te godine.

- Jakob Pardo

Drugi sin Davida Parde objavio je „Marpe Lašon“ objavljenom u Veneciji, „Keilat Jakov“, „Miškenat Jakov“ u Livornu, „Man hat Aron“ u Veneciji.

- Juda Josef Finci

Rabin objavio je: „Vajlaket Josef“ 1842-ge godine

- Eliezer Šemtov Papo

Rabin iz Sarajeva izdao je: „Damesek Eliezer“ izdano u Beogradu, zatim djela: „Mešek Biti“, te knjige „Ape Zutre“ i „Tukun Moad“

Poznati su još mnogi sarajevski autori koji su pisali na hebrejskom jeziku a to su: Tikun Hacot, Ševet Mišor, Sefer Minhath Erev, Bet Tefila, Pirko Avot, Hinuh Lašon, Sefer Teilim, Zemiroth Jisrael, Demesek Eliezer itd.

5.2.2. Autori i djela na španskom jeziku

- Dr.Moric Levi

Rođen u Sarajevu 1878 godine, bio je ličnost kojom su se ponosili Jevreji, završivši u rekordnom roku gimnaziju, a poslije studirao je istovremeno na filozofskom i teološkom fakultetu u Beču. Doktorsku titulu je stekao svojim poznatim djelom „Sefardi u Bosni“. Bio je student čuvenih profesora. Kao takvog priznatog i obrazovanog, Jevrejska sefardska opština u Sarajevu primila ga je objeručke na mjesto rabina a kasnije i nadrabina. Okupacijom Sarajeva od strane fašista odveden je u logor u Grac, neki tvrde da je tamo i

umro u teškim mukama, a neki izvori kažu da su ga vratili u Jasenovac i da je umro u tamošnjem logoru. Bio je jedan od osnivača Bečke „Esperanse“ Bio je veliki borac za jednakost i prava Jevreja u Bosni i Hercegovini gdje su im fašisti osporavali ta prava. Usljed te borbe napisao je i članak „Sarajevos Tagblatt“. Napisao je mnogo članaka ne samo na španjolskom nego i na srpskohrvatskom i njemačkom jeziku. Predavao je u prvoj gimnaziji u Sarajevu.

- Dr. Kalmi Baruh

Još jedan od svakako istaknutijih i priznatih ljudi sefardske zajednice bio je i Dr. Kalmi Baruh. Rođen je u Sarajevu 1896-te godine, a 1917-te je završio realku. Kao mladić dočekao je Prvi svjetski rat i bio dvije godine u ruskom zarobljeništvu. Studirao je u Parizu, Beču i Zagrebu a u Madridu i Berlinu izučavao je španski jezik i literaturu. Duže boravak u Madridu osim učenja, koristio mu je za skupljanje materijala za djela koja će kasnije napisati. Svoju doktorsku titulu stekao je u Beču 1923-će godine disertacijom: „Stanje glasova Jevrejsko-Španskog u Bosni“. Do početka Drugog svetskog rata, radio je kao profesor u Sarajevu, i bio angažovan u grupi intelektualaca oko sarajevskog časopisa „Pregled“. Kalmi Baruh, ne samo da je bio poznat u Bosni i Hercegovini on je bio priznat širom svijeta, kao vječiti izvor učenja i prenošenja znanja na druge. Posebno mjesto u njegovim naučnim radovima zauzimale su Sefardi iz Bosne i ladino jezik. On nam je pobliže dočarao leksiku, morfologiju, fonetiku bosanskih Sefarda pri čemu je tvrdio da se jezik bosanskih Sefarda razlikuje od jezika ostalih Sefarda na Balkanu. Pisani tekstovi su drugačiji od govornog jezika. Napisao je djela: „Jedan dragocjen prilog za proučavanje kulturne istorije Sefarda“, „O jeziku i knjizi Sefarda“, „Jevreji na Balkanu i njihov jezik“, „Jezik Sefardskih Jevreja“, „Španske romanse bosanskih Sefarda“, u Berlinu je objavio knjigu o španjolskim idiomima. Kalmi Baruh je prevodio romane sa španskog jezika na srpskohrvatski, napisao je i veliki broj eseja. Inače je poznao osim španskog i talijanski, francuski, njemački, ruski i engleski jezik. Bio je čovjek nepresušnog znanja i duha, i to svoje znanje je sa oduševljenjem prenosio na svoje učenike. Završio je tragično, uhvaćen u bijegu od ratnih strahota od strane Nijemaca, koji su ga toliko mučili da je umro od bolova i od pjegavca, bačen na gomilu mrtvih ljudi .

- Dr. Isak J. Izrael

Rodio se u Sarajevu 1874-te godine. Poslije redovnog školovanja u Sarajevu, doktorirao je na medicinskom fakultetu u Beču 1903-će godine. Volio je Sarajevo i pisao je priče iz sarajevskih ulica. Bio je veliki borac za ljudska prava i kao čovjek ali i kao doktor omiljen

među ljudima. Poginuo je od neprijateljske bombe u drugom svjetskom ratu. Njegova djela nažalost nisu štampana ni sabrana u knjigu nego su bila pisana po raznim časopisima.

- Jakob Culi

Poznato je i djelo koje je pisano od više autora a započeo ga je Jakob Culi 1720-te godine, međutim zbog smrti nije ga završio. Ovo djelo je vrlo važno djelo među Sefardima jer je sadržavalo anegdote, poslovice, legende i svaka kuća ga je imala u svom vlasništvu. Pisano je raši-pismom a bilo je odraz Jevrejskog života u Osmanlijskom carstvu. Štampano je više puta u raznim gradovima: Smirni, Solunu, Carigradu a njegov naziv je „Me am lo ez“. Pisano je narodnim jezikom za sve slojeve društva tako u predgovoru ove knjige stoji:

„Este libro ladino mas claro de lo que pudo ser, para kelo entjendan todos i afirmen su obligo meldando en el“

„Ova knjiga na ladino najjasnija što može biti, da bi mogli svi razumjeti i potvrditi svoju obavezu čitajući je“. (Avram Pinto 1987:113)

5.2.3. Djela i pisci na srpskohrvatskom jeziku

- Dr.Marcel Šnajder

Rođen je u Poljskoj 1900-te godine. Sa roditeljima je preselio u Bosnu i Hercegovinu, gdje je završio gimnaziju a potom je studirao u Beču i Zagrebu. Doktorsku disertaciju je stekao 1924-te godine pod nazivom „Pokušaj određenja istine“. Radio je kao nastavnik matematike i filozofije u raznim školama. Pisao je publicističke radove.

- Dr. Samuel Romano

Rođen je u Sarajevu 1906-te godine. Gimnaziju je završio u Tuzli gdje je i maturirao. Školovao se takođe u Berlinu a doktorsku titulu je stekao u Zagrebu na filozofskom fakultetu, gdje je potom i ostao živjeti.

- Dr. Isak Samokovlija

Jedan od najpoznatijih istaknutih pisaca je svakako Isak Samokovlija. Rođen je u Goraždu 1889-te godine gdje je završio osnovnu školu. Maturirao je u Sarajevu. Medicinski fakultet je završio u Beču, a kasnije je u Bosni radio kao ljekar. Umro je u Sarajevu 1955-te godine. Relativno kasno se počeo baviti književnošću ali njegova djela koja su bila vezana za život Jevreja u Sarajevu bila su tako pisana da čitalac koji to čita, kao da je i sam sudionik radnje o kojoj Isak piše. Volio je da piše o običnim malim ljudima, poznavajući dobro karakter istih, unoseći sebe samog u njihov svijet, želeći da ih razumije i pomogne tim iskrenim bićima,

barem pišući o njima. Duboko je ulazio u filozofiju siromašnog poštenog čovjeka, zajedno pateći sa njim zbog svih životnih nesreća. To govore i njegova djela „Rafina avlija“, te „Nosač Samuel“, „Simha“, „Tijo Rafo“ i dr. Takođe su poznate njegove četiri drame koje je napisao na srpskohrvatskom jeziku. „Hanka“, napisana je 1930-te godine i jedina je njegova drama koja je štampana, a poslije je sniman film po toj drami. Drama „Hanka« bavi se likom jedne ciganke i njenoj ljubavi. Povijest o Hanki Samokovlija počinje razmišljanjem:

„U proljeće obeharaju jabuke, a cvet im se zarumeni. I zriju sve ljeto. Nekoje načne crv, pa im istoči srce. I te će u jesen da se otkinu same-i kad nema vjetra...

.....Ugledam pokraj sazrela maslačka jabuku. Pala je na rumenu stranu i tu je iz istočena srca, ugojen, sitno naboran crv. Miče se živim tijelom. A sav je sedefast. Glava mu je tvrda i crna, pa je pruža sad na desnu, sad na lijevu stranu. Onda se ispravi i stade tako da me promatra. Držim jabuku i gledam. Sedefast, sitno naboran crv.

Njeno je ovo srce, njeno, Hankino... prošapta kao radost u meni. I ukaza mi se kako je prvi put vidjeh. A vidjeh je nasmijanu i srećnu“. (Spomenica 1566-1966:285)

Druga drama je „Plava Jevrejka“ napisana 1932-ge godine, zatim „On je lud“, 1935-te godine i „Fuzija“ 1939-te godine.

5.3. Pozorišni komadi i drame

Prvobitno su se Jevreji skupljali po kućama, u krugu svoje familije i prijatelja gdje su izvodili svoje skečeve, pjevali, recitovali, jer u Sarajevu još nije bilo pozorišta. To su najčešće radili tokom zime za vrijeme praznika Purima, u februar i martu, slaveći kraljicu Ester. I pozorišni komadi imali su istorijske likove kraljice Ester i njene familije.

Vilma Market o tome pise:

„Sjećam se jedne zajedničke proslave Purima u Sarajevu, u stanu Jozefa, oca Isaka Kabilja, u Jelićevoj ulici. Stan je bio veoma velik, a u prostoriji u kojoj se slavilo sjedilo je šezdeset, sedamdeset gostiju, sve bliža i dalja rodbina, mnogo djece. Stan se nalazio na drugom spratu i još za vrijeme večere do nas su dopirali glasovi maski koje su duž stepenica čekale znak za ulazak. Bile su to maske Mordehaja, Ahašvera, Estere, Amana, španskih ciganki, halucima, a poenka maska je predstavljala nekog poznatog jevrejskog javnog radnika ili bogataša, naravno u karikaturi. Svaki maskirani par, pojedinac ili grupe, recitovale bi nešto kratko, uglavnom smešno. Zatim bi išli duž stolova i u daire prikupljali novac.“ (Muhamed Nezirović 1992:527/528).

Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka dolazi do procvata pozorišta u Sarajevu, tako da je se prva pozorišna predstava održala 1888-me godine a pozorišni komad se zvao „Jehuda Makabi“, zatim se predstavljaju komadi „El Juego de Hana“ (Hanino suđenje), „Saul“, te „Ester“ i „Athalie“. Glavni pokretači ovih predstava bili su Bernardo L. Pinto i Josef Salom. Neke predstave su prevedene od strane Moric Levija na srpskohrvatski jezik, tako da se njihovo izvođenje proširili na teritoriju cijele Bosne i Hercegovine. Najveći zapaženi uspjeh imala je predstava od Moliera pod naslovom Los embrollos de Escapen (Skapenove podvale).

5.3.1. Pisci pozorišnih i dramskih djela

- Leon Finci

je bio prvi pisac pozorišnog djela pod nazivom El Judío fuido (Izbjegli Židov)

- Abraham Kapon

U Sarajevu 1914-te godine drame je počeo pisati Abraham Kapon. On je bio i urednik časopisa „La Alborada“. Doselio je se u Sarajevo iz Bugarske. Na španskom jeziku je izdao pozorišni komad „El Angustijador“ napisana je hebrejskim slovima a na španjolskom jeziku, zatim u Beču 1921-ve godine štampa „Šivat Cijon“ (Povratak u domovinu), na hebrejskom jeziku.

- Sabetaj Džaen

Porijeklom također Bugarin, radio je dugo godina u Sarajevu kao rabin. Pisao je drame sa jevrejskim istorijskim motivima, na ladino jeziku ali latinicom. Tako je napisao pozorišne komade: „Jeftah“, „Debora“, „Car Salomon i Carica Sulamit“, „Kraljica Ester“. Napisao je dramu „Bar-Kohba“

- Avram Finci

Napisao je dramu „Esperansa“, na ladino jeziku. Drama je socijalnog karaktera, ali puna suvišnih tekstova iz narodnih pjesama.

- Miroslav Feldman

Rođen je u Virovitici ali je veći dio života proveo u Sarajevu. Napisao je deset drama i šest pjesama. Poznate drame: „Vožnja“, „Zec“, „Gospođa Dor“, „Na uglu“, „U pozadini“, „Profesor Zič“, „Iz mraka“.

- Laura Papo

Rođena u Sarajevu 1891-ve godine, ali je djetinjstvo provela u Carigradu. Bila je poznavalac više svjetskih jezika. Napisala je veliki broj pozorišnih komada na španskom-ladino jeziku ali latiničnim pismom. Poznati pozorišni komadi: „Renado, mi nuera

Grande“ (Renado moja velika snaha), „Esterka“, „Shuegra nidi baro buena“ (Svekrva nije dobra ni od zemlje), „Ožos mios“ (Moje oči), „La pasensja vale mučo“ (Strpljenje mnogo vrijedi), „Avia de ser“ (Bilo jednom), „Tjempos pasados“, „Prošla vremena“ i dr. Pisala je i pripovijetke.

5.3.2. Romani, pripovijetke i poezija

- Jakob Nahmijas

1952-ge godine napisao je roman „Oni sa brodova“. Knjiga ima autobiografski karakter a tema je jevrejska porodica u Sarajevu.

- Erih Koš

Rođen je u Sarajevu 1913-te godine, napisao je romane: „Novosadski pokolj“ 1961-ve godine, „Čudnovata povest o kitu“ (1957), „Zamena“ (1946), „Kruševački knez“ (1952), „Veliki mag“ (1952), „Vrapci van Tea“ (1962), „Tifo“ (1958), „Najljepše godine“ (1953) itd.

- Daniel Nahmijas

Napisao je „Golem“, „Nema mesta pod suncem“, „Razvijano sjeme“, „Oganj“

- Isak Samokovlija

Napisao je roman „Behara“. Bavio se i prevodilačkim radom i prevodio je sa njemačkog jezika na srpskohrvatski.

Pripovijetke i priče su pisane na španskom i na srpskohrvatskom jeziku:

- Aron Katan

Napisao je priče: „La pinzitikija“ (Četkica), „I mi smo slali djecu na more“, „Ja sam poeta“, „Kad nestane neutralnih“ i dr.

- Jahiel Davida Katan

Napisao je „Na rubu dana“, „Nisim“, „Moja Sari“, neke njegove priče imaju autobiografsku notu.

- Avram Buki Finci

Napisao je „Los sigundos bokados“ (Drugi zalogaj), „In la lokanda“ (U lokandi), „El šabat de tiju Hajim“ (Subota teče Hajima)

- Isak Samokovlija

Napisao je šest knjiga pripovijedaka „Od proljeća do proljeća“, „Pripovijetke“, „Nosač Samuel“, „Tragom života“, „Izabrane pripovijetke“, „Gavrijel Gaon“.

- Laura Papo

Lirske pjesme na španskom jeziku pisala je Laura Papo a poznate su „Violetas“, „Madres“, i „Humanita“ - tematika ovih pjesama je uglavnom majčinska ljubav.

- Dr. Samuel Romano

Drugi pjesnik koji je pisao na srpskohrvatskom jeziku je Dr. Samuel Romano, on je izdao zbirku dječijih pjesama „Našoj djeci“. On se bavio i prevodilačkim radom, prevodio je romane i pjesme sa hebrejskog.

Prevodilačkim radom bavio se i Hajim A. Papo, on je prevodio knjige sa hebrejskog na ladino jezik.

- Eli Finci

Rodio se u Sarajevu 1911-te godine bio je književnik a bavio se takode prevodima ali više pozorišnom kritikom. Izdao je pet knjiga pod naslovom „Više i manje od života“, „Posle predstave“ i „Stvarnost i iluzije“ i „Deni Didro“

5.4. Jevrejski rukopisi

5.4.1. Sarajevska Hagada

Jedno od najznačajnijih dokumeneta u jevrejskoj istoriji a značajno za cijelu Bosnu i Hercegovinu je svakako Sarajevska Hagada. To je zbirka istorijskih kazivanja i legendi, sačinjena takode od stihova i molitvi, ukrašena prelijepim motivima i ilustracijama. Molitve iz hagade su se čitale prilikom praznika Pesah. Sarajevska Hagada nije jedina napisana hagada, ali je svakako najljepša i najpoznatija u svijetu.

Riječ hagada je hebrejskog porijekla, a agada je aramejska riječ i obje imaju isto značenje. Hagada nije nastala u Sarajevu, ona je donesena iz Španije, najvjerovatnije iz Barselone a autor je zauvijek ostao nepoznat. Međutim, postoje oprečna mišljenja o porijeklu hagade. Dr. Muhamed Karamehmedović u svom tekstu „Likovna impresija Sarajevskom hagadom“, tvrdi da je hagada nastala u Saragosi 1350-te godine, u redakciji Rav Moše Kohena, a ne u Barseloni.

(Sefarad 91: str. 279-284)

Nikada nećemo saznati tačan datum i nastanak hagade kao ni ime umjetnika koji ju je napravio. Ne zna se čak dali je to bio i Jevrej, jer kod jevreja je zabranjeno slikanje ljudskih likova.

Ono što je fascinirajuće jesu boje, ilustracije u hagadi koje još nije dostigao ni jedan autor neke druge hagade. Sarajevska Hagada čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Tokom drugog svjetskog rata njemački oficiri su, čuvši za hagadu dolazili u muzej želeći da opljačkaju to jevrejsko bosansko blago.

„Nacisti su imali posebnu službu tzv. Oparativni štab vođe Rosenberga sa precizno razrađenim planom za pronalaženje i zaplenu imovine i arhiva jevrejskih opština, sinagoga, humanitarno-vjerskih i drugih jevrejskih ustanova. Ova služba je sistematski obrađivala mnoge zajednice u okupiranoj Jugoslaviji“ (Avram Pinto 1987:107)

Međutim, tadašnji direktor zemaljskog muzeja dr. Jozo Petrović uz pomoć muzejskog kustosa Derviša Korkuta, dosjetio se da im kaže da je hagada već odnešena i tako je spasio to za Jevreje i cijelu Bosnu i Hercegovinu važno kulturno blago. Hagada je bila prvo u vlasništvu jednog člana jevrejske familije Josipa Cohena, koju je kasnije prodao za četrdeset forinti Kosti Hermanu, činovniku zemaljske vlade u Sarajevu, za vrijeme Austro - Ugarske okupacije. Tako je hagada završila u Beču 1894-te godine.

Kasnije je vraćena u Sarajevo, kad je otvoren Zemaljski muzej i vremenom postala u žiži interesovanja svjetske javnosti. Istu sudbinu hagada doživljava i za vrijeme proteklog nam rata 90-tih godina. Opet je spašava direktor muzeja ali ovaj put dr. Enver Imamović koji ju je sa nekoliko policajaca uz strogu tajnost odnio u trezor Narodne banke u Sarajevu. Cijeli svijet je bio ubijeden da je hagada ukradena čak i prodata ali su se prevarili. Ljubav bosanskog naroda prema svom kulturnom blagu dokazana je i ovoga puta.

Foto: (Eli Tauber 2007:265)

5.4.2. Sarajevska Megila

Ovaj spis se takođe čitao na okupljanjima sarajevskih jevreja, a njegov vlasnik je bio Rafael Atijas Zekić, vršio je dužnost blagajnika u „La Benevolenciji“. Za razliku od Sarajevske Hagade, autor Sarajevske Megile je poznat pod imenom Moše Zeki eff. Atijas Rafajlović. Sarajevska Megila je ustvari priča napisana na španjolskom jeziku, raši-pismom a govori o istorijskom događaju u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini na čelu

Bosnom je upravljao Derviš – paša sa sjedištem u Travniku. U to vrijeme među jevrejima nalazio se čovjek koji je bio pijanica a zvao se Moše Havijo. Bio je prezren od Jevreja tako da je odlučio da im se osveti. Promijenio je svoju vjeru u Islam: kad je to čuo Derviš-paša, naredio je da se taj Jevrej pogubi jer nije dobar čovjek. Kasnije kad je Derviš - pašu zamijenio Ruždi - paša, muslimani su mu ispričali kako je pogubljen Moše Havijo, i okrivili su Jevreje za to. Dolazi do hapšenja istaknutih Jevreja, i traženja velikih suma novca da bi ih pustili. Rafael Levi jedan ugledni i bogati Jevrej je uz pomoć muslimana spasio zatočene Jevreje, koji su se pobunili protiv Ruždi – paše. Čuvši za to, sultan smjenjuje Ruždi - pašu i on biva ubijen u Carigradu. Sarajevsku Megilu je Isak Samokovlija preveo na srpskohrvatski jezik.

5.4.3. Pinkas

Pinkas je opštinska jevrejska knjiga gdje su se uvodili podaci svih njenih institucija bilo da se radi o vjerskim, humanitarnim ili drugim institucijama. Kasnije su iz Pinkasa nastajale Opštinske knjige vezane za cijelu administraciju. U Sarajevu u Jevrejskoj opštini postojala su dva Pinkasa iz različitih vremenskih razdoblja. Jedan od godine 1720-1810-te, a drugi od 1830-1888-me godine. Pisana su raši-pismom a na ladino jeziku. Prvi Pinkas je izgorio u požaru a na osnovu drugog Pinkasa napisana je knjiga dr. Moric Levija „Sefardi u Bosni“. Za vrijeme drugog svjetskog rata Nijemci su odnijeli Pinkas u Njemačku i pored svih pokušaja Jevreja da ga vrate nikad im se to nije ostvarilo. Iako su Jevreji za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini uživali vjersku slobodu, morali su kao nemuslimani plaćati sultanu porez, zvan harač. Visina poreza nije bila za svakog ista nego je bila određena po imovinskom stanju onoga koji nplaća. Tako su postojali porezi za bolji, srednji i niski stalež. Opština je plaćala porez za siromahe koji nisu imali novca da ga plate. Porez za siromahe iznosio je dva groša po glavi, za ostala dva staleža nije navedena cifra koliko iznosi taj porez.

Carski ferman glasi ovako:

„Prema dosadašnjem običaju o naplati carskog poreza, što ga u mom Carstvu svi živi kršćani i Jevreji svake godine uplaćuju carskim činovnicima, našao sam se ponukanim da za nastupajuću godinu 1177.(1763.) carski porez za Hercegovački i Zvornički sandžak, nahiju (kotar) Nikšić kao i za obližnje nahije, razdijelim u 3 razreda: bolji, srednji, i niži. Za niži razred poslao sam svom cijenjenom bosanskom veziru Mehmed - paši 68.545 poreznih priznanica te mu ovim svojim carskim fermanom zapovjedio da svojim podređenim organima naredi, neka početkom mjeseca muharema 1177. godine započnu pravednim i nepristrasnim naplaćivanjem poreza. Nadalje, da moj vezir imenuje potrebne činovnike i porezne ubirače, koji će o tome morati da vode točne knjige. Po novom zakonu ima da naplaćuju od ljudi nižeg razreda 2 groša i 1 marijaš (1/4 groša) po osobi. Ne treba ljude siliti da porez plaćaju novcem, koji ne pripada državnoj vrijednosti, nego treba primiti svaki novac, što ga ljudi imaju, pretpostavljajući da ima propisnu državnu težinu i da je sa pečatom. Neka se prima državni zlatni novac po tržišnoj cijeni i to: novi stambolski dukati po 465 akča, zlatni obrubni dukati po 330 akča, egipatski dukati s grbom po 315 akča, bakreno srebreni groševi s grbom po 40 para (aspera) komad. Porezi se moraju naplaćivati pristojnim i uljudnim načinom, bez terora i sile, a onima koji su porez platili, treba uručiti priznanicu sa državnim pečatom“. (Dr. Moric Levi 1911:43/44).

Jevreje su provjeravali čak i na ulicama, i morali su da nose sa sobom priznanice da su platili porez.

5.4.4. Ljekaruše

Ljekaruše su knjige u kojima su napisana uputstva i nazivi lijekova. U Sarajevu su sačuvane dvije takve ljekaruše jedna iz godine 1820-te, a druga iz 1840-te. Pisane su raši - kurzivnim pismom a na ladino jeziku. Ove medicinske knjige bile su od hećima Tijo Avrama Pape i od apotekara Papo, prenosile su se sa generacije na generaciju, i u njima su se mogle naći i riječi stranog porijekla, kako turskih tako i talijanskih, latinskih i hebrejskih. Još iz istorijskih podataka poznata nam je kultura zdravstva kod Jevreja. Takođe u Mojsijevim spisima mogu se naći lijekovi, a i današnja medicina služi se nekim propisima koji su primjenjivali ne samo Izraelci nego i Muslimani, primjer obrezivanje muške djece (circumcisia). Bosanski Jevreji imali suiskusne doktore (hećime) i apotekare (atare), kao i stručne žene babice, te one koje su bajanjem liječile neke bolesti, ili nekim travama. U tim knjigama nisu se mogli naći samo lijekovi prirodnog porijekla nego one sadrže i narodno vjerovanje koje potiče iz biblije, talmuda, kabale kao i drugih koji vjeruju u nadnaravne pojave. Tu ima i nekih rituala koji pripadaju drugim religijama kao npr. saljevanje strave kod muslimana, zapisi, hamajlije.

5.5. Slikari i njihova umjetnička djela

- Josip Levi-Monsino

Rođen je u Sarajevu godine 1915-te slikao je akvarele, tempere, i ulja. Kritike na njegov rad su bile jako pozitivne. Umjetničku školu završio je u Beogradu a bio je učenik izvanrednog likovnog umjetnika Jovana Bijelića. Prije rata pravio je izložbe u Beogradu i Sarajevu. Početkom drugog svjetskog rata otišao je u Pariz i ostao tamo da živi inspirisan Francuskom.

- Salamon Papo

Rodio se 1910 godine u Banja Luci. Poslije završene gimnazije, u Zagrebu je upisao Akademiju likovne umjetnosti. Poslije završene akademije, radio je kao nastavnik crtanja u Banja Luci, potom u Bihaću. Najviše ga je zanimao slikarski pravac ekspresionizma.

Bio je veliki samokritičar i uvijek nezadovoljan onim što počne. Slikao je akvarele i ulje kojih danas nema jer su ustaše i Nijemci sve uništili a njega ubili u logoru Jasenovac.

- Daniel Ozmo

Rođen je u Olovu 1912-te godine. On potiče iz siromašne porodice kao i ostala tri jevrejska slikara, u kojoj je bilo puno djece. Djetinjstvo i školske dane proveo je u Sarajevu. Završivši gimnaziju u Sarajevu, u Beogradu je upisao umjetničku školu. Bio je učenik profesora Ljube Ivanovića Bio je strastveni čitalac knjiga iz kojih je upijao svoje znanje. Veliki pravednik u svojim marksističkim idejama, izgubio je posao nastavnika crtanja u Sarajevu u Prvoj gimnaziji gdje je radio samo dvije godine, od 1936-1938-me. Njegove slike su bile simbolične, pune emocija koju je i kritika itekako uočila. Izdao je mapu od dvadeset linoreza pod naslovom „Iz bosanskih šuma“, inspiraciju je nalazio u bosanskoj raskošnoj prirodi. Njegova djela nisu predstavljala samo sliku, nego su bila i puna psihologije i borbe sa samim sobom protiv nepravde prema slabijima, a posebno radničkoj klasi. Njegova poznata umjetnička djela su. „Hamalin“, „Slijepi Sefard“, „Mansarda“, „Moja majka“. Na početku drugog svjetskog rata odveden je u logor Jasenovac, gdje je i dalje slikao svaki slobodan trenutak, a godinu dana poslije i ubijen u istom logoru. Mladen Iveković kaže:

„Nikad neću zaboraviti nijemi razgovor koji sam vodio s dobrim prijateljem i drugom slikarom Dankom Ozmom. Bilo je to u logorskom zatvoru, u takozvanim ćelijama smrti, kamo sam bio bačen nakon što sam po drugi put dopremljen iz Zagreba u Jasenovac. Gledajući kroz „buše“ jedan drugom u ćelije, Danko i ja smo razgovarali pišući slova prstom po zidu. Po čitave sate vodili smo tako, svaki iz svoje samice, nijeme razgovore. I jedan i drugi čekali smo smrt svakog časa. Iz sobe za saslušavanje, gdje je „uredovao“ Cividini, poznati krvnik zagrebačke policije još iz doba Bedekovića i kasnijih policijskih režima, čulo se zapomaganje zatvorenika koje su mučili. Svakog su se dana ćelije praznile. Zatvorenici su odlazili na klaonicu. I danomice su dolazili novi kandidati smrti. Dankova majka, sestra i brat bili su u logoru ubijeni. Došao je red i na njega. „Ako me ubiju, pisao mi je prstom po zidu, pozdravi mi sve drugove i prijatelje... Ako preživiš...“. (Spomenica 1566-1966:316). Neka njegova djela koja je u logoru slikao sačuvana su i posthumno, poslije rata izložena u Sarajevu.

- Daniel Kabiljo

Rođen je u Sarajevu godine 1894-te. Jedina mu je želja bila da postane slikar jer je imao još u školi izuzetan talenat za slikarstvo. Roditelji nisu bili saglasni sa njegovom odlukom a niti su imali novaca. Uvidjevši njegov talenat društvo „La Benevolencija“ preuzima sve troškove i šalje ga na studij u Beč i Minhen. Uživao je da slika svakodnevne motive iz svoje sarajevske čaršije, kako jevrejske tako i muslimanske. Osim ulja i akvarela slikao je i portrete. Poznata njegova umjetnička djela su: „Kiduš“, „Stara Sefardkinja“, „Na vodama babilonskim“, „Tipovi stare čaršije“. 1926- te godine on se vraća u Sarajevo, da bi ga ustaše u Jasenovačkom logoru ubili godine 1944-te. Prije nego su ga odveli u logor njegove slike su bile optimističkog i vedrog karaktera.

6. Jevrejska religija-Judaizam

Judaizam kao religija ne podrazumijeva samo religiju kao takvu nego i jevrejsku filozofiju, običaje, etiku i zakonodavstvo. To je vjerovanje u jednog Boga, tj. monoteistička religija, vjerovanje u život poslije smrti – ustajanjem mrtvih dolaskom Mesije. Božije ime se na hebrejskom piše kao JHVH, a Jevreji Boga nazivaju Adonaj što znači naš Gospod.

Judaizam je religija koja propovijeda vjeru u jednog, bestjelesnog i samo duhovnog Boga, oca svih ljudi. Ovaj Bog predstavlja sveukupnost moralnih savršenstava i od ljudi zahtijeva ljubav i pravednost. Ime ovog Boga zbog svetosti ga nije dozvoljeno izgovarati. Judaistička religioznost temelji se u poslušnosti prema „božanskom zakonu“. Ovaj zakon sadržan je u hebrejskoj Bibliji. Biblija je sintetiziran rukopis od 24 knjige. Pisana je na hebrejskom i djelomično na aramejskom jeziku. Govori o povijesti, idejama i društvenim borbama judinog naroda. Ujedno to je i zbirka vjerskih i pravnih propisa, kao i starih mitova koje su Judeji preuzeli od drugih naroda istoka. Stari zavjet djeli se na tri osnovne grupe:

1. Zakon (hebrejski: Tora, sadrži tzv. Petoknjižje - Pet knjiga Mojsijevih: Knjigu postajnja, Knjigu izlaska, Levitski zakonik, Knjigu brojeva i Ponovljeni zakon)
2. Proroci (sadrži: Prve proroke i Posljednje proroke), i
3. Spisi (Psalmi, Knjiga o Jovu, Priče Salomonove, Prva i Druga knjiga dnevnika, Jezdrijina i Nemijina knjiga, Knjiga o Rut, Pjesma nad pjesmama, Knjiga propovjednika, Plač Jeremijin, Knjiga proroka Danijela). Mnogi istraživači smatraju da je Stari zavjet prethodna faza u razvoju kšćanske religije koja je izložena u Novom zavjetu.

Pored Tore za vjerski život Židova posebno je važan Talmud (hebrejski: učenje). Talmud je velika je vjerska zbirka poslje-biblijskih tumačenja hebrejske Biblije, obrednih pravila, pravnih propisa, priča i izreka. Sastoji se iz dva djela: Mišna (tekst učenja) i Gemara (objašnjenje učenja). Postoje dva Talmuda: Jeruzalemski Talmud (priređen oko 650. godine nove ere) i Babilonski Talmud (priređen oko 500. godine).

Za ortodoksnog Židova obavezan je i veliki broj obrednih propisa i propisa o čistoći i ishrani. Osnivač hebrejske religije je Mojsije (hebrejski Moše, oko 1225. pr. Kr.). Praktično jedini izvor za upoznavanje Mojsijevog života, rada i učenja je Biblija, odnosno Stari zavjet. Mojsije je bio hebrejski vođa i zakonodavac koji je narod oslobodio egipatskog ropstva i na gori Sinaju dao im dvije tablice koje su postale temelj hebrejske religije. Mojsije zauzima prvo mjesto među osnivačima religija, pošto njemu u prilog ide kronološko prvenstvo: Zaratuštra, Buda, Konfučije, Isus i Muhamed pojavili su se tek mnogo stoljeća poslije njega. Prema Bibliji, Mojsije je čuvajući stoku na brdu Horeb (Sinaj) vidio Boga (Jahve) koji mu je dao moć da vrši čudesna djela i povjerio mu misiju - da se vrati svojim plemenima i oslobodi ih od ropstva.(online)

6.1. Knjiga religioznih propisa-Tora

Tora-Termin Tora (Hebrejski: תּוֹרָה, "nauka" ili "uputa," nekad prevedena i kao "Zakon,"), ili Pentateuh, u cjelovitosti se odnosi na osnovne židovske zakonske i etičke religiozne tekstove. Kada se ne koristi određen član obično se odnosi na "Sefer Tora" ("ספר תורה", knjiga Tora) ili Tora svezak, pisan na pergameni na formalan, tradicionalan način, a pisao ga je posebno osposobljen pisar.

Tora je najsvetija od svih svetih knjiga i spisa u židovstvu. To je prvi od tri dijela Tanakha (hebrejske Biblije), osnova je vjerskih dokumenata židovstva i podijeljena je u pet knjiga, čija su imena na hrvatskom Knjiga Postanka, Knjiga Izlaska, Levitski zakonik, Knjiga Brojeva, i Ponovljeni zakon, prema njihovim temama (njihova hebrejska imena, Bereshit, תְּבִרֶשֶׁת, Shemot מֹשֶׁה, Vayikra וַיִּקְרָא, Bamidbar בְּמִדְבָּר i ר ב Devarim דְּבָרִים su izvedeni od njihovih početnih stihova). Tora sadrži niz književnih vrsta, uključujući alegorije, povijesne pripovijesti, poeziju, rodoslovlja, i izlaganja različitih zakona. Prema rabinskoj tradiciji, Tora sadrži 613 mitzvot (מצוות, "zapovijedi"), koje su podijeljene u 365 negativnih i 248 pozitivnih naredbi. U rabinskoj književnosti, riječ "Tora" označava i pisani tekst, " Tora Šebihtav "(שְׁבִיחַת תּוֹרָה, zapisana Tora), kao i usmenom predajom, " Tora Šebe'al Peh "(תּוֹרָה שֶׁבֶּעַל פֶּה, usmena Tora). Usmeni dio koji se sastoji od tradicionalnih tumačenja i proširenja, a koji se prenosio sa koljena na koljeno sada utjelovljen u Talmudu i Midrašu. (izvor: online)

Židovska vjerska tradicija pripisuje autorstvo Tore Mojsiju kroz proces božanskog nadahnuća. Vjeruje se da je Mojsije Deset zapovijedi urezao na dvjema kamenim pločama na brdu Sinaju, da bi tako prenio Božije zapovijedi narodu.

Deset božijih zapovijedi glase:

- Ja sam Gospod, Bog tvoj, koji sam te izveo iz zemlje egipatske, iz kuće ropstva. Nemoj imati drugih bogova osim mene
- Ne pravi sebi urezana lika niti kakve slike onoga što je gore na nebu, ili dole na zemlji, ili u vodama pod zemljom. Ne klanjaj im se niti im služi
- Ne izgovaraj uzalud ime Gospoda, boga svoga
- Sjeti se da svetkuješ dan subotnji. Šest dana radi i obavljaš sav svoj posao. A sedmog dana je subota, počinak posvećen Gospodu, Bogu tvojemu. Tada nikakva posla nemoj raditi ni ti, ni tvoj sin, ni tvoja kći, ni tvoj sluga, ni tvoja sluškinja, ni tvoja živina, niti stranac koji se nađe unutar tvojih vrata.
- Poštuj oca svoga i majku svoju, da imadeš dug život na zemlji koji ti da Gospod, Bog tvoj.
- Ne ubij!
- Ne čini preljube!
- Ne ukradi!
- Ne svjedoči lažno na bližnjega svoga!
- Ne poželi kuće bližnjega svoga! Ne poželi žene bližnjega svoga, ni sluge njegove, ni sluškinje njegove, ni vola njegova, ni magarca njegova, niti išta što pripada bližnjemu tvome!

Ovaj vid autorstva prvo je eksplicitno izražen u Talmudu i datira od 3. do 6. stoljeća nove ere, a temelji se na tekstualnoj analizi odlomaka Tore i kasnijih knjiga hebrejske Biblije. Prema datiranju teksta ortodoksnih rabina otkriće Tore Mojsiju se dogodilo 1280. prije nove ere na brdu Sinaj. Dio savremenih biblijskih znanstvenika datira završetak Tore, kao i proroke i povijesne knjige, od 539. do 334. pr.n.e. Znanstvena je rasprava većim dijelom 20. stoljeća bila formulirana kao dokumentarna hipoteza, prema kojoj je Tora sinteza dokumenata iz malog broja inače nezavisnih izvora. Izvan svojeg središnjeg značenja u židovstvu, Tora je prihvaćena u kršćanstvu kao dio Biblije, koja sadrži prvih pet knjiga Staroga zavjeta. Različite denominacije Židova i kršćana imaju veliku razliku u stavovima s obzirom na tačnost Pisma. Tora je u određenoj mjeri prihvaćena kod Samaritanaca i drugih kao autentična objava Boga Izraelu. Islam na Toru

(Tevrat) i Evanđelja (Indžil) gleda kao na autentičnu objavu od Boga, oštećenu onim što su ljudi dodavali i mijenjali. (izvor: online)

6.1.1. Judaica

Pod pojmom Judaice nazivaju se predmeti, ili zbirke predmeta u primijenjenoj umjetnosti i etnologiji kod Jevreja. Poznato je da je Starim zavjetom zabranjeno klanjanje slikama ili skulpturama, ali se isto tako zna da je Jerusalemski hram ukrašen figurama. Neki talmudski učenjaci su tumačili potpunu zabranu figuralnih likovnih prikaza, drugi su pak dozvolili u kasnijem periodu prikaze čak i nagih figura. Međutim taj prikaz nagih figura bila je više pouka a ne kao idol kome se treba klanjati. Nisu svugdje bila ista tumačenja, to je ovisilo o mjestu i istorijskom vremenu. Na primjer, negdje su zidovi sinagoga bili ukrašeni geometrijskim motivima. Za vrijeme antičkog doba Božije ime je bilo ispisano zlatnim slovima. Iako je zabranjeno i ukrašavanje Tore ipak su dozvoljeni vanjski ukrasi korica koji imaju simboličko značenje. Ukrašavani su i predmeti za vrijeme vjerskih praznika u sinagogama i kućama Jevreja.

6.2. Jevrejski praznici

- Pesah

je jevrejski praznik koji se slavi u aprilu, a u spomen spašavanja Jevreja iz egipatskog ropstva. Taj praznik se slavi osam dana s tim što se prva dva i zadnja dva dana slave kao praznici a onih četiri dana između kao polupraznici. Tom prigodom se čita hagada, koja opisuje istorijske događaje vezane za taj praznik. „Hagada šel Pesah“. Oprečna su mišljenja o tome kada su Jevreji bili zarobljeni u Egiptu i ko ih je oslobodio iz ropstva. Neki tvrde da je to bilo za vrijeme vladavine faraona Tutmesa II-og , oko 1500-te godine, dok su drugi mišljenja da je to bilo pod vladavinom faraona Ramzesa II-og oko 1300-te godine. Oslobodivši se iz egipatskog ropstva, generacija Mojsija je se vratila u Kanan. Njihov pokretač za slobodom bio je Mojsije, koji se smatra tvorcem Izraela, a Pesah kao početak njihove istorije.

- Purim

je praznik koji se slavi u mjesecu martu, a slavi se kao pobjeda slobode protiv uništenja jevrejskog naroda u perzijskoj kraljevini. O tom istorijskom događaju koji se nalazi u Bibliji u knjizi „Megila o Esteri“ opisuje se spašavanje Jevreja od istrebljenja. Prije 2328 - godina, kad je u Perziji vladao kralj Ahašveroš, a koji je imao svog savjetnika pod imenom Haman,

odlučeno je po njegovom savjetu da se istrijebe svi Jevreji. On je bio veliki protivnik Jevreja. Istovremeno kralj Ahašveroš ostaje bez svoje žene Vašti, naređuje potom da mu se dovedu najljepše djevojke iz kraljevstva i zaljubljuje se u najljepšu pod imenom Ester. Ona je bila nećakinja od Mordehaja. Uskoro su trebali biti pogubljeni svi Jevreji, i najviše se tome radovao Haman. Estera, koja je postala kraljica zamolila je kralja da poštedi Jevreje. Kralj na to pristaje, i ubija Hamana, na čije mjesto dolazi Mordehaj. Od tada se taj dan, slavi pod nazivom Purim-dan pobjede, želje za životom. Za vrijeme praznika Purima čita se Megila, pjevaju se razne pjesme, iz 19-tog vijeka pod nazivom „Coplas de Purim“. U Sarajevu Purim slave sa Jevrejima i njihovi prijatelji koji su nejevreji. Za taj praznik je uvijek veselo, pune su gozbe, prodaju se razne rukotvorine. Sakuplja se takođe pomoć za siromašne. Danas se taj praznik slavi u velikim svečanim salama, dok su prije Jevreji Sarajeva taj praznik slavili u krugu Velike avlije koje sam na početku ovog rada navela.

- Ševuot

je praznik koji se slavi u junu, to je praznik plodova ili naziva se još i „Hag Habikurim“. Slavi se dekalog, objava Mojsijeva koji je bio na Sinaju i uklesao u kamene ploče deset zapovijedi. Duhovne upute Mojsijeve su zakon vjere za Jevreje i uopšte način života na koji treba da se živi. Za vrijeme ovog praznika sve treba da bude okićeno cvijećem, kako prostor u kome žive tako i predmeti u kući. Pjevaju se pjesme, a posebno je jedna pjesma neizostavna koja se nalazi i u Bibliji pod nazivom Rut. To je ljubavna pjesma koja govori o siromašnoj udovici Ruti u koju se zaljubljuje vlasnik velikih polja Boaza. Njena svekrva Noam im daje svoj blagoslov i oni se spajaju. Za vrijeme Ševuota jedu se slatkiši a posebno med zbog Izraelaca koji će naći zemlju mlijeka i meda

- Roš Hašana

slavi se u septembru i to je praznik jevrejske Nove godine. Nova godina se slavi prva dva dana septembra a tim danima čovjek se čisti od grijeha, preispitivanja samog sebe prema Bogu i drugima. I želja da godina bude plodna i rodna. Obično se za taj praznik takođe jedu slatka jela uz obimnu upotrebu meda.

- Jom Hakipurim

ovaj praznik se slavi u hramu u postu i molitvama. To je praznik pokajanja, opraštanja i pomirenja. Pokajanje igra veliku ulogu kod Jevreja, tako da je ovaj praznik isključivo vjerskog karaktera.

- Sukot

slavi se od septembra do oktobra, a obilježava pustinjski život Izraelaca koji su živjeli u kolibama. Drugi naziv za ovaj praznik je Hag-la-asif, u prevodu berba. Svi Jevreji koji su završavali berbu, dolazili bi na hodočašće u Jerusalem, i donosili dio plodova svoje berbe sveštenicima na dar. Pošto je bila masa ljudi jer je tada bio ujedno praznik državne samostalnosti, mnogi su morali da spavaju u kolibama. Zadnji dan ovog praznika posvećen je nauci i zove se Simhat-ha-Tora

- Hanuka

Ovaj praznik slavi se u decembru a simboliše pobjedu nad sirijskom vojskom od strane Makabejaca. Ova borba počinje u drugom stoljeću prije nove ere. Prodorom u Palestinu Aleksandar Veliki, pored grčkog jezika, širi i helenizam-mnogobožnost koja je suprotnost jevrejskom monoteizmu. Glavne borbe su se vodile u Jerusalemu oko hrama između dvije strane: Hasidina i Helenista. Helenizam se oslanjao na grčku mitologiju, a Hasidini su branili kult Jehova. Sveštenik jerusalemskog hrama, postavljen od sirijskog kralja Antioha Epifana bio je helenista, naredio je da se u hram postavi Zeusov žrtvenik. Kao žrtva za to platili su mnogi životi Jevreja, on je spalio i Toru i umjesto nje postavio na oltar Zeusov kip. Hasidini su se spremili na otpor, i Juda sa svojom vojskom, a bio je pripadnik porodice Makabejaca, savladava sirijsku vojsku i ubija sve do zadnjeg sirijsca. Pravi se novi hram na kome su zapalili svjetiljku zvanu Menora. Hanuka je praznik slobode nad sirijskim a svjetiljka je simbol pobjede svjetlosti nad mrakom.

- Simhat Tora

Slavi se u oktobru a praznik je radosti i nauke. Nauka je kod Jevreja uvijek imala visoku poziciju i to im je pridonijavalo radost. Za ovaj praznik se čitala Tora i analizirale poruke iz nje, što se tiče načina života. To je bila inspiracija ljudima njihove zajednice da se još više posvete učenju i sljedeće godine izlože svojoj zajednici svoja dostignuća i istraživanja. Nije se to odnosilo samo na Jevreje, jer nauka je spona među svim narodima koja ih zbližava,

obogaćuje i pravi ih mudrijima. Za vrijeme ovog praznika pjevalo se i igralo sa Torom u rukama a pjevale su se pjesme sa naučnom tematikom.

- Subota-Šabat

To je za Jevreje slobodan dan, kad idu u hram i odmaraju se u krugu porodice. Otac kao glava porodice taj dan igra važniju ulogu, i posvećuje više pažnje u obrazovanju i odgoju djece. Tim danom rodbina i prijatelji dolaze jedni drugima u posjete, spremaju se svečanija jela i pjevaju se pjesme. Subota je bila neradni dan za Jevreje i koji su imali svoje radnje, poslije prvog svjetskog rata nedjelja je postala neradni dan za sve građane.

6.3. Jevrejske bogomolje-hramovi

Sinagoga na grčkom jeziku znači okupljanje - zgrada u kojoj se Jevreji mole Bogu. Čelo sinagoge uvijek je okrenuto prema Jerusalemu. Sinagoga se povezuje i sa učenjem, pa se naziva još i „Kuća učenja“ ili Bet midraš.

U sinagogama se nalazi ormar koji je nekad samo prislonjen na zid,a okrenut je u pravcu Jerusalema, to je ormar u kome se nalazi Sveta knjiga Tora.Tora se vadi iz ormara samo za vrijeme jevrejskih praznika tokom molitvi, ili za vrijeme redovnog bogoslužja. Ostalim danima

je zatvorena u ormaru, koji je zaklonjen teškom zavjesom na kojoj su izvezeni ponekad i navodi iz Starog zavjeta. U sinagogama se nalaze i svijećnjaci sa sedam krakova koji su simbol vječne svjetlosti. Muškarci su odvojeni tokom bogoslužja od žena .

6.3.1.Velika jevrejska sinagoga

Kao što sam već spomenula u jednom dijelu svog rada, poslije prvog svjetskog rata, Sefardska opština je donijela odluku da napravi veliki novi hram.Ovaj hram je trebao da bude velik da primi veliki broj svojih vjernika i istovremeno moderan u stilu vremena u kome se živjelo. Poslije raspisanog konkursa na koji se odazvalo 45 arhitekata iz cijelog svijeta, najviše im se svidio projekat arhitekta iz Zagreba Rudolfa Lubinskog. Kupola hrama je bila po veličini u to vrijeme na trećem mjestu u Evropi a sam hram je građen u maurskom stilu. Hram je posvećen 14-tog septembra 1930-te godine.

6.3.2. El kal grande-hram

Prvi sefardski hram u Sarajevu izgrađen je za vrijeme turske vladavine godine 1581-ve, uz dozvolu i saglasnost sultana, da bi već u godini 1697-moj stradao kao i sam grad Sarajevo, zbog napada Eugona Savojskog. Skoro pedeset godina kasnije Jevreji su sagradili drugi hram koji je izgorio u požaru. 1882-ge godine sagrađen je hram „El kal grande“, istovremeno kad i Sijavuš-pašin han. Hram je bio skromne građe, sagrađen od kamena i imao je 26 prozora. Za vrijeme okupacije u drugom svjetskom ratu, njemački okupatori su Jevreje privremeno zaključavali u taj hram, do njihove deportacije u logore. Poslije završetka rata, hram je pretvoren u jevrejsko odjeljenje grada Sarajeva.

Foto:(Eli Tauber 2007:259)

6.3.3. El kal di la Bjelava

U sarajevskom dijelu grada koji se zove Bjelave, sagrađen je hram 1891-ve godine, koji je svojom konstrukcijom kao i inače drugi jevrejski hramovi u Bosni i Hercegovini zadržao španski stil. Sagrađena su još dva manja hrama, kojih danas više nema.

6.4. Biblioteke

Jevreji u Sarajevu nisu odmah imali svoje javne biblioteke, nego su svoje knjige pohranjivali u opštinsku biblioteku. Na početku su to bile knjige pretežno samo vjerskog sadržaja a kasnije je bilo i beletristike. U odnosu na vrijeme i stanje tog doba do kraja

prvog svjetskog rata imala čak 800 knjiga na hebrejskom i ladino jeziku pisane rašipismom. Kao što je već pomenuto Sarajevo u to vrijeme nije imalo svoju štampariju pa su knjige štampane u raznim drugim gradovima kako u Evropi tako i u samom Izraelu. Poslije prvog svjetskog rata društvo „La Benevolencia“ otvara veliku biblioteku i tu se pohranjuju sve kupljene i pozajmljene knjige. Tu su osim knjiga vjerskog sadržaja našle mjesto naučne knjige, beletristika, filozofske i druge. Biblioteka je bila dostupna svim građanima bez obzira kojoj su konfesiji pripadali. Kao i sve ostalo, u drugom svjetskom ratu Nijemci su uništili i biblioteku. Završetkom drugog svjetskog rata, biblioteka počinje ponovo sa svojim radom i broji oko par hiljada knjiga.

6.5. Jevrejski Muzej u Sarajevu

Kao što je prije spomenuto u prostorijama starog hrama „Il kal grande“ koji je podignut 1581-ve godine, jevrejska opština je odlučila da napravi svoj muzej. Nakon dogovora sa vlastima i renoviranja hrama u prvobitni izgled koji je bio prije požara, svečano je otvoren Muzej Jevreja 15-tog oktobra 1966-te godine. U Muzeju je sabran čitav jevrejski život od dolaska na naše prostore počev od religije, praznika, stradanja Jevreja, kulturnom i društvenom ,dokumentovano fotografijama i statistikama.

7. Kultura i običaji Sefardskih Jevreja u Bosni

7.1. Sefardska nošnja u Bosni i Hercegovini

Sefardska nošnja za vrijeme turske vladavine uglavnom je bila ista kao i kod ostalih Jevreja koji su živjeli na prostorima turske imperije. Muška i ženska nošnja bila je ona koja se nosila u svakodnevnom životu ali imali su i nošnje za posebne svečane prigode. Različite su bile i nošnje djevojaka od nošnji udatih žena. Ove nošnje najbolje je u svojoj knjizi „Sefardi u Bosni“ opisao dr. Moric Levi on kaže:

„Svakodnevno odijelo(misli ma muškarce) sastojalo se od tzv, koparana, kratkog kaputa, pasa i hlača. Koparan se zakopčavao na prsima sa mnogo ublizu poredanih dugmadi. Kratki kaput sa otvorenim širokim rukavima dosezao je samo do pasa te je polovica prsiju ostala nepokrivenom. Pas je pričvršćivao hlače, a bio je od svile, vune ili kojeg drugog

platna. Bilo je dvije vrste hlača: jedne su imale oblik široke vreće (šalvare), koje su dosezale do gležanja i gajtanom bile pričvršćene uz tijelo, dok su druge-takođe u obliku vreće (čakšire), dosezale samo do koljena i petljama zakopčavale oko donjeg dijela noga. Za odlazak u hram ili prigodom polusvetkovina nosio se preko tog odijela dugi otvoreni kaput sa širokim rukavima, tzv. Džube. Zimi je bio postavljen i krznom i nosio se u svako vrijeme kao zaštita od hladnoće. Svečano ruho razlikovalo se od svakodnevnog dugom anterijom, koja je sezala do gležanja a oblačila bi se preko koparana i šalvara, dok je preko naterije stajao kratki kaput, pas i džube. Kaput i džube bili su isključivo od čohe, a hlače od crnog vunenog ili lanenog platna.”

Dr. Levi dalje opisuje žensku nošnju:

„U ženskoj nošnji postojala je znatna razlika djevojačka odjeća od odjeće udate žene. Glavni dijelovi djevojačke odjeće bili su: bluza sa širokim ili pak usko odgovarajućim rukavima, bogato izvezen prsluk u obliku otvorenog gileta i dimije (šalvare). Na glavi mala ukrašena kapica, na kojoj je biserjem bio pričvršćen veliki zlatnik. Kćerke bogatih roditelja nosile su oko vrata po jedan đerdan od bisera i zlatnika.

Odjeća gospođa odlikovala se bogatim uresom. Dugu do nogu bogatu košulju nosile su žene preko hlača a stavljale su je ponekad i u hlače. Košulja je bila skrojena od tankog, mehkog platna te je na rukavima, donjem rubu i na prsnom otvoru imala šareno vezene gajtane od svile ili zlata. Bogato ukrašena gornja odjeća s uskim ili opet vrlo širokim rukavima padala je od pojasa niže kao široka, otvorena kabanica. Pas je imao dvije glatke zlatne ili srebrene kopče u obliku kruške, koje su bile bogato ukrašene biserom. Pokrivalo glave kod gospođa imalo je četiri glavna dijela. Poluvisoka kapica cilindričnog oblika s bisernim ili zlatnovezenim rubom (tepeluk), platneni vez, na čijem su rubu usko sašiveni maleni zlatni novci (frontera), šal ili široki vez od šarene svile (tocado), te konačno drugi šal, koji je padao niz leđa. Ovaj je imao jedinu svrhu da ozada prikrije kosu na glavi, jer po strogom vjerskom propisu moraju žene skrivati svoju kosu. Da se čak ni ono malo kose na sljepočnicama ne vide, nosile su gospođe na jednoj strani cvijet, a na drugoj neki osobni nakit (pluma)“ (Dr. Moric Levi 1911:38)

Foto: (Dr.Moritz Levy 1911:59)

Turci su striktno zabranjivali a po naređenju sultana Murata, da Jevreji nose istu odjeću kao što je njihova jer su tako bolje raspoznavali nemuslimane od Muslimana. Iako je Jevrejima kao i ostalim nemuslimanima bilo zabranjeno nošenje svile, niko na to nije ni obraćao pažnju, više se moralo poštovati koju vrstu obuće nosiš i čime je pokrivena glava. Vjerovatno jer je to bilo prvo što je padalo u oči. Obično su turske žene nosile odjeću i obuću u veselijim bojama dok je Jevrejkama to bilo zabranjeno. One su morale da nose crne cipele umjesto žutih koje su nosile Turkinje. Ako su pak Jevrejke od želje da obuku žute cipele ili čizme to i učinile morale su da plate kaznu koja je bila određena u tadašnjim grošama.

7.2. Laura Papo Bohoreta o Sefardskoj ženi iz Bosne

U svojoj knjizi „Sefardska žena u Bosni“ a koju je sa jevrejskošpanjolskog preveo Prof. Dr. Muhamed Nezirović, Laura Papo Bohoreta opisuje život žene od njene mladosti pa do smrti. Ovo djelo ne tiče se lika jedne žene nego se odnosi na sve Sefardske žene koje su živjele u istom vremenu na istom prostoru smjenjući samo generacije a uloga je skoro pa ostala ista.

Laura Papo na pomalo šaljiv način opisuje Sefardsku ženu u Bosni. Njen izgled nije tipičan izgled žene semitskog porijekla Obično su tamnokose i niskog rasta. Kao djevojke jako su vitke a kad se udaju zaobljene i ljupke. Obično su imale duge kose koju su plele u duge pletenice. Nošnja Sefardske žene je opisana već u prethodnim stranicama rada. Za svaku priliku nosila se posebna odjeća i to je bilo oku vidljivo. Ono što nije bilo vidljivo to je njen karakter koji u patrijahalnom društvu nije mogla da pokaže niti je to tada nekoga zanimalo. Knjiga Laure Bohorete je izvrstan način sagledavanja žene očima druge žene, one koja prodire u dušu, njene patnje, stradanja, muke, ljubavi, odricanja, žrtve, i ljubavi.

Pa ona kaže:

„Estudiamos una mužer ke ja paso los sesenta! Nientres su čikez ea bivio en un ambiente turko en el mas puro Oriente. Vino a la mučačez le vino Austriako, elemento europeo ke le abolto entera la vida i su modo de entenderla! I komo no? De harenka, kalio si kižo o no ke se adapte a los uzos ke trušo el konkistador nuevo, el renado nuevo. - Por esteso lo izo i la mužer serba. Vino a los anos de ser nona, delivro el Serbo la Bosna, i ea la čika Jahudinka de šalvariko, duspues feređe, i mas tarde el čapeo, se adopto a todos los režimes kon la elasticidad de su rasa! En medio siglo (50 anos) vido trokarse tres reinados, tres rasas, oriental, germana i slava! I ea supo siempre jir kon el tiempo. No se kere maestria para esto“

Što u prevodu znači:

„Posmotrimo ženu koja je već prešla šezdesetu. Za vrijeme svog djetinjstva živjela je u jednom turskom ambijentu, na najčišćem Orijentu. Kad je ušla u djevojačko doba stiže Austrijanac, evropski elemenat, koji joj je promijenio cijeli život i njen način shvatanja života. A kako i ne bi? Od haremske žene, trebalo je. Htjela to ona ili ne. Da se prilagodi navikama koje je donio novi osvajač, nova vladavina. Na isti način je to uradila i srpska žena. Kada je došla u godine da bude baka. Srbin je oslobodio Bosnu i ona, mala Jahudinka iz dimijica, zatim feredže, a potom šešira, prilagođava se svim režimima umješnošću svoje rase. Za pola stoljeća (50 godina) vidjela je kako su se promijenila tri carstva, tri rase, istočnjačka,

germanska i slavenska. A ona je znala uvijek ići ukorak s vremenom. Zar za to ne treba Umijeća?“ (Laura Papo Bohoreta: 2005: 65)

Ona dalje opisuje ženu koja je morala da štedi novac, i da to okolina ne primijeti, o poštovanju mladih žena prema starima i moralnim načelima toga vremena. Majke su čuvale obraz svojih kćeri pa su svako malo prijetile „Ako ćeš mi ocrniti obraz, onda je bolje da umreš. - Čast, čast! Kada bi se to spomenulo, sledile bi se. Rasti mi na dobro, tako su blagosiljale dječake i male djevojčice. - To „na dobro“, bilo je samo radi poštenja-čestitosti“. (Laura Papo Bohoreta 2005:67)

Kao što je već rečeno na temi jevrejskih običaja gdje se spominje udaja i ženidba, Laura Papo, nam ponavlja da su se brakovi sklapali odlukom roditelja i da ljubav nije imala nikakvu ulogu, pri tome govori o ženskoj neiskrenosti koja mora da uskladi svoje misli i ponašanje, tj. da cijeli život trpi i ćuti, da nebi zbog istine i onoga što bi htjela da kaže izgubila mnogo toga. Ne samo brak nego i prijatelje, jer žena koja je iskrena ona je neshvaćena. Sefardkinja je gostoljubiva, ponosna, dotjerana i humana ali i svađalica ako je neko povrijedi. Laura Papo dalje upoređuje domaćinstvo jedne Sefardkinje i žene muslimanke, u kojem kako kaže i nema neke razlike osim da su muslimanske kuće bile prostranije, zahvaljujući begovima i turskoj vladavini. Veliku ulogu Sefardske žene igrala je higijena, kako kuće, djece tako i nje same.

„Kućo moja, gnijezdo moje,

jedem i pijem do mile volje.

Gdje ne ide ni njen gospodar

Ne ide ni njegov dobar dan. (Laura Papo Bohoreta 2005:79)

Kuće su bile jednostavno namještene, sa u zidove ugrađenim ormarima, gdje u jednom velikom dijelu su se nalazili dušeci, na kojima se noću spavalo, jer nije bilo kreveta. Odjeća se čuvala u sanducima na kojima se moglo i sjediti. Najljepši ukrasi soba bili su ćilimi, cvijeće svuda po bašti i sobama, ruže u saksijama a neizostavan cvijet-koji je imao i ljekovito svojstvo bio je ruta. Komšiluk je igrao veliku ulogu u životu Sefardske žene, koje su se međusobno družile i potpomagale. Jevrejke su bile dobre kuharice, a najradije kuhaju jela sa puno mesa i tjestenine. Pored kućnih poslova, Sefardska žena se bavila i pravljenjem sireva,

skupljale su mlijeko i išle kroz muslimanske mahale i prodavale. Poneke Sefardske žene su imale i služavke koje su dolazile, prale, čistile, peglale. Sefardske žene su dobročiniteljke, i ne zaboravljaju siromašne, pogotovo za vrijeme praznika. Tako Laura Papo Bohoreta citira Herzla:

„Nijedan narod nema toliko dobročinitelja

i nijedan narod nema više milosrdnika

od jevrejskog naroda“.

O subotnjoj noći, navodi Papo, pisala je i jedna njemačka autorica, Elsa Kroner u svojoj knjizi „Die Moderne Juden“ gdje kaže: „Ko je ulazio u jevrejske kuće u kojima su se još uvijek čuvale tradicije i obavljali svi rituali koje je vjera nalagala, ne može se uzdržati a da se ne začudi koliko jevrejska domaćica daje ovom prazniku i cijeloj svojoj kući jedno svečano raspoloženje, što će reći, koliko ona svojom ličnošću uljepšava i uvećava praznik. Ona nastavlja i kaže da onaj koji je to jedanput vidio ostaje mu cijeli život nepotpun, njegovi vlastiti blagdani nisu mu toliko vrijedni. I treba mu dati za pravo, naročito kada se govori o subotnjoj noći nekadašnjeg doba“.

Za vrijeme trudnoće, pogotovo žena koja rađa prvo dijete morala je se pridržavati posebne higijene, svih devet mjeseci bila je mažena i pažena od majke ili svekrve koje nisu dozvoljavale da išta poremeti njeno zdravlje. Buduće bake su pripremala opremu (fato) za bebu koja dolazi, pomoć prilikom porođaja pružala je babica. Kad bi ulazila u kuću pozdravljala bi ovim riječima:

Bol koji imate

U bešici ga uskoro vidite.

Ja došla, lijepo vas porodila.

Prvorotkinje su bile posebno blagosiljane:

Ono što raste u porodilji

Ostaje cijeli život.

Ni prehladen sin

Ni mažena kći. (Laura Papo Bohoreta 2005:183)

Posebno su se radovali, kad Jevrejka rodi sina, potom nakon osam danja vrši se obred obrezivanja pri čemu se djetetu daje ime. Obavezno se uz taj ritual pjevalo:

Pohvala porodilji koja to jako zaslužuje

Što je rodila sina koji joj pripada

II

Onaj što nam je dao vidjeti ovaj dan

Neka nam Bog podari vidjeti Mesiji

Okreni, porodiljo, glavu ka hodniku

Vidjet ćete muža koji govori šehijanu

(blagoslov za prvijenca)

Oh, kakav bor, zelen mlađen bor

Živio nam otac zajedno sa sinom!

IV

Već dolazi muž sa gostima

U jednoj ruci nisku dukata nosi

U drugoj ruci nisku od riba nosi

Oh, sjenice, sjenice od loze zelene

Živjela nam porodilja skupa uz kumicu.

V

Već dolazi, kraj rubova kreveta

Žali se porodilja, ne jede ništa

Odmah joj donijeti kraljevsku kokoš

Oh, kakav bor, kakav mladan bor

Živio nam kum sa rođenim kumčetom. (Laura Papo Bohoreta 2005:187)

Rođenju kćerke nisu se radovali kao rođenju sina, čak su se majke koje rađaju žensku djecu sažaljevale. Na licima prisutnih vidjelo se razočarenje, nije se ni slavilo. Muž bi bio bijesan na ženu. Djevojčice su se još od malih nogu pripremale da budu buduće domaćice pokorne i vrijedne. I onda poslije svega dolazi starost koje se ne treba bojati, jer poslije nje dolazi smrt, a Sefardska žena je tada spremna na to. Nekada su se sastajale i šile sebi posebnu odjeću za dan kada budu umirale, da mogu drugi da ih obuku.

La mujer sefardi de Bosnia.

Saraj, el
18. de
1931.

Prolog

Quando el turista vizita la Bosnia, admira
nuestra tierra pintoresca, here diaz, jena de colores
ermozas, de trauēs, vestidos, faxes y turbanes, ve
entre tantos tipos i tikaolos en forma de naves
eskontra tikaolos de pueril, los kualos se
pueden kontar - i ke ben presto tienen ke
disparecer todo esto, - le da luego al oio esto ke
aki nombramos. Si suspesa, no se asonja el aienio
ke estas muēres ansina vestidas con rias de atea
pama de Israel, del x iudio de Espanya, sakn puer
de Tomas Forkemada i de la eskuelat de la iudad
media.

Al ke melda este "opusculo", este eiko livro
no keo kansarlo kon detalles historikos. Yo me
eskrii una tema muē mas liviana. - keo dar
a konser a la muē sefardi de Bosnia, i no keo
komplitar el pio!

En padeos del destino, me esto okupando
de este tema kual se trata el invierno de 1917, kuando
al okasion de una kuenti polemika kon la Seryna Berna
i ikovska, ke tiro el koraie de protinjin alas sefardis -
en un artiklo sujo - "die Spaniolin in Bosnien" - Estons
ke di kontia, kon buenos argumentos le demostri loke es
la muē nuestra y este momento fue el mi propoio
de este livro, el kual estons lo eskrii en Aleman,
memesko guijada por el direktor del museum
de akos tiempos, el Sr. Dr. Fetsch, el ke ojen de
okupa la sija de ashelogija en la Universitade
Berma.

Esto trasladando en mi madre lingua
esta eika obra, kuala iniciativa me fue dada
por el Sr. Dr. Vito Hayon. - ke desoi ke se avla i se
eskrii sobre el folklor sefardi en lingua espanyola
muestro idioma, kono lo avlamos en nuestras lugars.

Faksimil (Laura Papo Bohoreta 1931:40)

Laura Papo Bohoreta napisala je studiju o bosanskoj Sefardskoj ženi 1917-te godine, kao repliku na uvredljiv članak Bernažikowske koja je otvorenu bez poznavanja činjenica i istorije napadala Sefardsku ženu. Kalmi Baruh je kazao o Lauri Papo: „Laura Papo je poznata i divna radnica i vjerovatno jedan od najboljih poznavalaca sefardske usmene tradicije u Bosni“ (Spomenica 1566–1966:307)

7.3. Sklapanje braka

Kao što su se vremena mijenjala, tako su se mijenjali i običaji kod svih naroda. Sklapanje braka kod Jevreja u davna doba bilo je slično kao i kod nekih drugih naroda. Djevojke koje su bile stasale za udaju, sjedjele su u kući i čekale svoju pravu priliku. Odluku o tome za koga će se udati preuzimali su roditelji uz pomoć provodadžija. Grupa ljudi je dolazila kod oca u kuću i hvalili su određenog mladića, a otac djevojke je odlučivao dali taj isti odgovara njihovom ugledu. Roditelji su ulagali veliki trud da se djevojka uda ili mladić oženi, jer granica za sklapanje braka je bila 23 godine. Ljubav pri tome nije igrala glavnu ulogu, jer brak je sklapan po želji roditelja. Ako se roditelji slože, tek onda dolazi mladić u kuću djevojke sa svojim roditeljima i darovima za djevojku. On takođe dobija poklon od budućeg tasta, najčešće nakit od zlata. Pri tome se jede obimna gozba, i poslije se pjevaju pjesme. Svaki dalji sastanak djevojke i mladića obavlja se uz prisutnost drugih osoba. Otac djevojke sprema miraz koji će ona ponijeti u svoj novi dom a mladić šalje žene koje kupaju prije vjenčanja vjerenicu, i to kupanje se zove „tefila“. Vjerenica je podučavana pri tome od udatih žena kako treba da se ponaša prema mužu. Postojali su i bračni ugovori u kojima je bilo navedeno sve što mladić dobije od tasta. Vjenčanje se vrši u hramu, pred svećenikom. Djevojke koje su bile siromašne i nisu mogle da skupe miraz bile su potpomagane od zajednice i društava „La Gloria“ i „Hevra Kadiša“. Moralna načela su bila na najvišem nivou, tako da se djevojke nisu sastajale niti izlazile sa mladićima. U današnjem modernijem dobu sve je drugačije i svako sebi bira bračnog druga.

7.3.1. Određene zabrane sklapanja braka

Kod Sefarda je oduvjek bio monogami brak, i uveden u opštinske knjige. Zabranjeno je sklapanje braku ako su osobe u krvnom srodstvu, ili između pastorka i očuha ili maćehe i pastorka. Takođe je zabranjen brak između svekra i snahe kao i između tašte i zeta. Ženu umrlog brata može da oženi samo djever, ako on to ne želi, ona može tada da se uda za drugog čovjeka. Takođe se ne smiju vjenčavati maloljetne osobe. Brak se može okončati ako je jedan od partnera bolestan čija je bolest neizlječiva, ako ima tjelesne mane, ako se često vrijeđaju, čak i onda ako neko od njih ima neprijatnih zadah. Takođe nepolodnost jednog od njih je razlog za razvod braka.

7.4. Sahrane

Najveći dio poslova i brige oko sahrane vršila je „Hevra Hadiša“, određeni službenici plaćeni od opštine. To se posebno odnosilo na umrle osobe koje nisu imale svojih potomaka. Kao i kod muslimana, mrtvac je prije pogreba morao biti okupan. Kod Jevreja taj običaj dolazi iz Biblijskog propisa. Za razliku od hrišćana koji pokojniku obuku crno odijelo kod Jevreja je praksa da se obuče pokojniku bijelo odijelo od lanenog materijala. Pogreb je skroman, sa jednostavnim kovčegom, a žene pjevaju molitvene pjesme. Na groblje odlaze samo muškarci a žene ostaju kući. Nakon sahrane sin iz poštovanja čita „Kadiš“ molitvu i to se radi jedanaest mjeseci.

7.5. Obrezivanje muške djece ili Berit - mila

Obrezivanje muške djece nije običaj samo kod Jevreja, a to su u današnjem vremenu prihvatili i medicinski stručnjaci kao praksu, jer to nije samo religiozni običaj nego je svakako bitan za zdravlje i higijenu jednog muškarca. Taj događaj je svečan i obično se kod Jevreja obrezivanje vršilo u hramu ili u kući. Taj čin je vršilo stručno lice –Moel. Praksa je bila da se odmah poslije djetetovog rođenja nakon osam dana napravi taj obred. Samo obrezivanje je trajalo nekoliko minuta i poslije se krv zaustavila specijalnim praškom. Taj dan je dijete upisivano i u matičnu knjigu rođenih. Poslije obreda, svi su išli u kuću roditelja tog djeteta gdje se pjevalo i bogato jelo. Dijete bude darivano raznim poklonima. Danas se ta vrsta operacije obavlja u bolnici.

7.5.1. Bar Micva

Sinovi Jevreja su bili punoljetni završetkom trinaeste godine. Tada su pred članovima zajednice u hramu, morali bez greške da pročitaju jedno poglavlje iz Biblije. Tek tada im je čestitano punoljetstvo i pravile bi se svečanosti. Ovaj obred se vršio subotom.

7.5.2. Minjan

To je zajednička molitva sastavljena od deset muškaraca koji moraju biti punoljetni, znači nakon trinaeste godine. Tim molitvama obraćaju se Bogu. Bez te grupe muškaraca ne mogu se čitati ni Tora, ni Haftara ni Hadiš niti bilo koje druge zajedničke molitve.

7.6. Košer-jevrejski propisi u ishrani

Jevrejska kuhinja, kako sefardska tako i aškenska, zasniva se na starozavjetnim propisima i čitavom nizu veoma strogih, kanonizovanih zabrana. Košer je riječ koja se tradicionalno upotrebljava da opiše sve te zabrane. Mnoga jela u jevrejskoj kuhinji imaju simboličan karakter - upotreba određenih namirnica u određenim prilikama ima ne samo tradicionalno nego i ritualno, religijsko značenje.

Hebrejska riječ "košer" doslovno znači "pripremljeno". Hrana koju dopušta Tora i koja je pripremljena u skladu s jevrejskim zakonom je košer. U ovom ćemo članku bez ulaženja u velike detalje pokušati objasniti što hranu čini "košer" i na kraju ćemo se pozabaviti filozofskom podlogom pojma košer.

I. Košer vrste:

- Životinje

Tora (Levitski zakonik 11:3) daje popis osobina dozvoljenih životinja i kaže da se radi o životinjama sa potpuno rascijepljenim kopitima koje preživaju pojedenu hranu (preživači). Košer životinje su uvijek sisavci i biljojedi. Košer životinje koje se danas obično jedu su krava, koza i ovca – ponekad i jelen i bivol.

- Ptice

Tora nabraja 24 zabranjene vrste ptica a Talmud objašnjava da, između ostalih znakova, sve su ptice grabežljivice (strvinar, jastreb, orao) zabranjene. Danas se uobičajilo jesti samo one ptice za koje po utvrđenoj tradiciji znamo da su košer – na primjer pile, purana, patku i gusku.

Što se tiče "košer jaja" ona moraju potjecati od košer ptice (npr. kokoši).

- Riba

Tora (Levitski zakonik 11:9) nas uči da košer ribe moraju imati i peraje i ljuske. (Peraje omogućuju ribama plivanje a ljuske pokrivaju njihova tijela). Čak ako riba ima samo jednu ljusku ili jednu peraju, ona je dopuštena. Tuna, na primjer, ima mali broj ljuski no ipak je košer. Druge popularne košer ribe su brancin, šaran, bakalar, iverak, haringa, lokarda, pastrva i losos.

Školjkaši (poput jastoga i raka) i drugi ljuskari (poput mekušaca) nisu košer jer nemaju ljuske. Osim toga, svi morski sisavci (npr. kitovi i delfini) nisu košer.

Da, postoje košer vrste sušija i kavijara – pod uvjetom da potječu od košer vrsti (onih koje imaju peraje i ljuske) te da su pripremljeni isključivo pomoću košer pribora (noževi, daske za rezanje itd.).

- Insekti

Mnogi su ljudi iznenađeni kada otkriju da postoje četiri vrste skakavaca koje su košer (Levitski zakonik 11:22). Ipak, svi ostali insekti nisu košer. Moglo bi se pomisliti da ova spoznaja neće imati osobitu primjenu u našim modernim prehrambenim navikama. Ali, istinu govoreći, velik broj zeljastog povrća (zelena salata, brokoli) često na svojim listovima ima insekte te ih se prije jela mora pažljivo pregledati. I poneko voće, kao na primjer maline i jagode mogu predstavljati problem.

Rabini su razvili osobite metode za temeljitu provjeru ovih vrsta voća i povrća .

II. Košer klanje

- Šehita

Osim što mora biti od košer životinje, da bi meso bilo košer, životinja ili ptica mora biti zaklana onako kako to zapovijeda Tora (Šehita). Za ribu ovakvi propisi ne postoje. Postupak zahtijeva da posebno obučeni košer koljač (šohet) prereže dušnik i ezofagus životinje posebnim, poput britve oštrim nožem. Tim postupkom reže se i karotida te životinja istoga trena bezbolno umire.

- Bedika

Nakon što je životinja/ptica zaklana na ispravan način, njezini se unutarnji organi pregledavaju i traže se mogući dokazi bilo kakve fiziološke nenormalnosti zbog koje bi životinja mogla biti proglašena ne-košer (treif). Pogotovo se detaljno moraju pregledati pluća kako bi se utvrdilo da ne postoje nikakve priraslice (sirhot) koje mogu ukazivati na naprsline na plućima.

- Nikur

Tijelo životinje sadrži mnoštvo vena (npr. Gid HaNaše) i masnoća (helev) koje Tora zabranjuje i koje se moraju ukloniti. Postupak uklanjanja naziva se "Nikur" i vrlo je

zamršen. Danas se stražnji dio većine košer životinja jednostavno uklanja i prodaje kao ne-košer meso.

- **Soljenje**

Tora zabranjuje jedenje krvi životinje ili ptice (Levitski zakonik 7:26); kod riba ova zabrana ne postoji. I zato, kako bi iscijedili krv, cijela površina mesa mora biti pokrivena grubom solju. Zatim se tako zasoljeno meso ostavlja sat vremena na nagnutoj ili perforiranoj podlozi kako bi se krvi omogućilo da slobodno isteče. Nakon toga se meso temeljito ispire kako bi se odstranila sol. Meso se mora košerizirati unutar 72 sata od klanja kako se krv ne bi uspjela zgrušati. (Drugačiji način odstranjivanja krvi je prženje na perforiranoj rešetki nad otvorenom vatrom).

III. Dodatne zabrane

- **Meso**

Tora zabranjuje konzumaciju mesa i mlijeka zajedno te zabranjuje čak i njihovo zajedničko kuhanje (kao i dobivanje koristi iz takve mješavine). Kao zaštitnu mjeru Mudraci su zabranili jedenje mesnih i mliječnih proizvoda u istom obroku kao i pripremanje takvih obroka uz pomoć istih kuhinjskih potrepština. Zbog toga košer kuhinja mora imati dva seta posuda, lonaca, tanjura i pribora za jelo – jedan set za mesna a drugi za mliječna jela.

Nakon konzumacije mesnih proizvoda mora se čekati šest sati da bi se smjelo jesti mliječne proizvode. Ali, meso se smije jesti nakon mliječnih proizvoda (osim tvrdih sireva u slučaju kojih se također mora čekati šest sati). Prije nego li se nakon mliječnih proizvoda započne sa jedenjem mesa, mora se pojesti komad čvrste hrane a usta se moraju isprati.

- **Ud žive životinje**

Tora (Deut. 12:23) zabranjuje jedenje uda koji je uklonjen sa životinje prije nego što je životinja bila ubijena. Na hebrejskom to se zove Ever Min HaHai. (ovo je jedan od Sedam Zakona danih Noinim Sinovima koji se odnose i na ne-Jevreje)

- **Halav Israel**

Rabinski propis zahtijeva da se nadzire proces mušnje kako bi se osiguralo da mlijeko potječe od košer životinje. U Sjedinjenim Državama mnogi se ljudi oslanjaju na propise i kontrole Ministarstva poljoprivrede te su uvjereni da su ti propisi dovoljno strogi da

zadovolje rabinski propis o nadzoru. Ipak, mnogi ljudi se u to ne pouzdaju i konzumiraju samo mliječne proizvode sa oznakom Halav Israel (doslovno, "Jevrejsko mlijeko").

- **Bišul Akum**

je hebrejski izraz koji znači "skuhao ne-Jevrej". Kao rabinsko osiguranje protiv asimilacije, određene vrste hrane koje je pripremio ne-Jevrej smatraju se ne-košer. Iako postoji mnogo detalja, glavno je pravilo da se svaka kuhana hrana koja:

1) se ne bi mogla jesti sirova, i

2) je dovoljno važna da ju se posluži na prazničkom stolu ne smije jesti ako ju je skuhao ne-Jevrej.

Ako Jevrej pomaže u pripremi hrane paljenjem vatre ili kuhanjem, hranu se smije jesti čak i ako ju je skuhao ne-Jevrej (naravno, pod uvjetom da je sama hrana na svaki drugi način košer). (Online)

IV. Košer plodovi

1. Zrnje

Prilikom pridržavanja pravila košer prehrane postoje problemi sa zrnjem koji se nazivaju Hadaš i Jašan -- doslovno "novo" i "staro". Tora (Levitski zakonik 23:14) kaže da ako je zrnje (kao npr. pšenica) požnjeto prije Pesaha to zrnje ne smijemo jesti dok ne prođe (drugi dan) Pesaha.

To znači da postoje dvije vrste zrnja: zrnje koje nije proslavilo prvi Pesah (u tom trenutku) zabranjeno je i naziva se Hadaš, dok se zrnje koje je već proslavilo blagdan Pesaha naziva Jašan i ono je dopušteno za uporabu.

Drugi problem koji postoji sa zrnjem naziva se Hala. (Ne miješati sa kruhom u obliku pletenice kojega jedemo na Šabat). Kada se zamijesi veća količina tijesta (više od jednoga kilograma) u svrhu pečenja, mala se količina tijesta odvaja od mase i spaljuje (u vrijeme Hrama ovaj se dio tijesta davao Kohenu). Kada se hala odvoji od ostalog tijesta taj ostatak tijesta je "košer" za pečenje kruha i drugih proizvoda.

- Voće

Voće koje izraste tijekom tri godine od sadnje stabla naziva se Orla i nije košer te se ne smije jesti. Ovaj se zakon odnosi kako na Izrael tako i na dijasporu. Ako u vrtu posadite stablo voćke tri godine ne smijete jesti plodove a postoji i poseban proces kojim voće postaje četvrte godine dozvoljeno za konzumaciju (posavjetujte se s rabinom).

V. Izraelsko voće i povrće

Truma i Maaser su nazivi različitih desetina koje se odnose na voće i povrće proizvedeno i Izraelu. Te se desetine moraju dati Kohenu i Leviju. Hrana od koje desetina nije uzeta naziva se Tevel i nije košer za jelo. Ako ste u posjetu Izraelu ili čak ako kupujete izraelske naranče ili rajčice u svom supermarketu, morate provjeriti jesu li odgovarajuće desetine uzete od svega zrnja, voća i povrća.

Tora (Levitiski zakonik, poglavlje 25) kaže da svakih sedam godina moramo prestati obrađivati zemlju u Izraelu. To se naziva Šmita – sedma ili šabatna godina. Plodovi koji rastu na zemlji koja je bila obrađivana tijekom sedme godine nisu košer. Danas, povratkom jevrejske poljođelske industrije u Izrael svi zakoni koji se odnose na Šmita postali su ponovno važeći. I zbog toga, ako kupujete izraelske poljoprivredne proizvode, provjerite jesu li zakoni Šmita bili poštovani.

VI. Zašto držati košer?

U današnjem modernom svijetu zašto bi se trebali pridržavati propisa o košer hrani? Naravno, najvažniji odgovor na ovo pitanje je "zbog toga što nam je B-g tako rekao". Osim toga postoji i praktična, jasno vidljiva korist od držanja propisa o košer hrani u današnje vrijeme:

- Duhovnost:

Tora nas uči da ne-košer hrana ima negativan utjecaj na jevrejsku dušu. Duša je nalik na antenu koja hvata valove duhovne energije. Uzimanjem ne-košer hrane smanjujemo sposobnost duše da "se poveže s duhovnim". Ova se šteta može popraviti kada osoba ponovno počne jesti košer hranu.

- Osobni rast:

Ako se osoba može disciplinirati da pripazi što i kada jede moći će se disciplinirati i u mnogim drugim područjima života. Kašrut zahtjeva čekanje između konzumacije mlijeka i mesa te zabranjuje konzumaciju određenih životinja i kombinacija hrane. (Čak i kada smo gladni!) Sve ovo usađuje samodisciplinu i pomaže nam da uzdignemo svoju duhovnu stranu tako što ćemo izabrati svjesno a nećemo poslušati životinjske instinkte.

- Zdravstveni razlozi:

Zahvaljujući osobitoj kontroli, košer hrana se smatra zdravijom i čistom. Poslije klanja provjerava se postoje li upalni procesi na plućima životinje ili neki drugi zdravstveni problemi. Krv koja je idealni medij za rast bakterija se isušuje. Mekušci, školjke, jastozi i rakovi u prošlosti u širili tifus i izvor su urtikarije (bolest kože). Mlijeko i meso se probavljaju nejednakom brzinom i opterećuju tijelo. I, naravno, svinje su prijenosnici trihinoze

- Moralne pouke:

Učimo da ne smijemo biti okrutni – čak ni prema životinjama. Zabranjeno je zaklati majku i njezino mladunče tijekom istoga dana i naravno "ne kuhamo jarića u mlijeku njegove majke." Ne smijemo odstraniti ud sa žive životinje (što je bila uobičajena praksa prije pojave hladnjaka). Kada koljemo životinju to mormo učiniti izazivajući najmanju moguću bol. Jednako tako, zabrana jedenja okrutnih ptica grabežljivica uči nas da ne smijemo biti okrutni.

- Tradicija:

Jedan od ključnih preuvjeta da jevrejski dom uistinu bude "jevrejski" je poštovanje pravila košer prehrane. Ako je naš dom košer, tada i naša privrženost judaizmu i žrtve koje za to podnosimo postaju trajno utisnuta u duše naše dece. A kako je hrana vrlo često središte društvenih zbivanja, držanjem propisa o košer hrani stvaramo prirodnu prepreku asimilaciji. Za mnoge je ljude most koji povezuje prošlost i budućnost upravo duhovni miris košer kuhinje. (Online)

7.7. Jevrejska groblja u Bosni i Hercegovini

Groblja su od kada postoji svijet mjesta mira, tišine i respekta prema onima kojih više nema. Svaki narod ima poseban način odavanja počasti mrtvima a jedno je svima zajedničko tuga i žalost. Izgled jevrejskog groblja na početku njihovog dolaska na naše prostore bio je drugačiji, tipično jevrejski, sa prednje strane viši nego sa pozadi, i sa hebrejskim slovima natpisi na spomeniku. Kroz vremensko razdoblje i i sjedinjavanjem sa sredinom u kojoj žive i spomenici su mijenjali svoj oblik. Pored hebrejskih natpisa, češći su i natpisi na španskom i srpskohrvatskom jeziku. Na svakom grobu bila je i jasna poruka o osobi koja tu leži o tome kakav je to čovjek bio. Obično su ta slova bila pisana zlatnom bojom. Ivo Andrić je to opisao na svoj literarni način, upečatljivo i duboko, tako da čitajući njegov opis možemo sebi da predložimo sliku groblja kao da smo i sami posredni posmatrači istog.

Tako nam Andrić prenosi dirljive natpise koje je vidio. Na grobu majke koja je umrla piše „Madre que non conoce otra justicia que el perdon ni mas ley que el amor“ (Majka koja nije poznavala druge pravde do opraštanja ni drugog zakona do ljubavi)

(Spomenica 1566-1966:102)

Ivo Andrić dalje kaže:

„Iza tih reči i slova nazirem mali i živi sefardski svet iz našeg detinjstva. Trgovce sa visokim fesovima na glavi, pognute nosače, sitne prodavce, zanatlije na ćepencima, njihove stare žene još u sefardskoj orijentalnoj nošnji, njihovu decu, dobro odevenu, bogatašku, i bednu, mršavu sirotinjsku. Osećam miris njihovih avlija i čujem njihove žive, grlene španske uzvike, izmešane sa našim rečima. Svet kojeg više nema. A da ga nema, to kazuje i ovo groblje živim znacima i vidljivim tragovima velike drame jednog naroda“ (Spomenica:1566-1966:103).

7.7.1. Najstarije jevrejsko groblje

Najstarije groblje u Sarajevu datira iz 1655-1660-te godine. Groblje se nalazi u Kovačićima jednom predjelu grada Sarajeva a ranije se nazivalo „Debelo brdo“, drugo groblje je na zapadnoj strani Sarajeva na lokaciji „Borak“, ili „Šatorija“. Pola starog groblja na Kovačićima je ekspropirano, zbog prolaska željezničke pruge koja je išla prema Višegradu, krajem prvog svjetskog rata. Ostatak groblja je ograđen na inicijativu dr. Moric Levija,

predsjednika opštine ing. Isidora Sumbula i rabina Jeošua M. Salomona. Najstariji spomenik na groblju je sarajevskog rabina Samuela Baruha.

7.7.2. Groblje „Šatorija“

je staro sefardsko groblje čiji najstariji spomenik datira još iz XVII-tog vijeka. Stari nadgrobni spomenici su kod Jevreja imali horizontalni položaj a ima i vertikalnih. Ovi prvi su nalik grobljima u Palestini dok su drugi nastajali uticajem hrišćanstva u Evropi.

7.7.3. Jevrejsko groblje u Stocu

Na ovom groblju nalaze se tri spomenika a jedan od njih je uspomena na Rab Mošu Danona, jednog od zatvorenika koje je zatvorio Ruždi-paša, a oslobodio ih je bogati Jevrej Rafael Levi zajedno sa muslimanskim pobunjenicima. M. Danon odlučuje da ode u Jerusalem, i na putu prema Dubrovniku umire u Stocu. Njegov grob je bio posjećivan od Jevreja sve do drugog svjetskog rata.

7.7.4. Groblja u drugim mjestima BiH

Osim Sarajeva i navedenog groblja u Stocu, u svakom većem mjestu gdje se nalazila i jevrejska opština postojalo je i jevrejsko groblje. tako su bila groblja u :Banja Luci, Bihaću, Bijeljini, Brčkom, Derventi, Doboju, Žepču, Zvorniku, Sanskom Mostu, Vlasenici. Uglavnom su ta groblja porušena ili devastirana. U Zenici, Mostaru, Tuzli, Višegradu i Travniku groblja se sačuvana. U Travniku i Visokom 1979-te godine podignuti su spomenici žrtvama fašističkog terora.

8. Pad Stare Jugoslavije i početak Antisemitizma u Bosni

Prije Drugog svjetskog rata osjećala se sve veća netrpeljivost prema Jevrejima i vršile su se antijevrejske propagande. Domaća privredna buržoazija je pokrenula list „Svoj svome“, koja je huškala stanovništvo i odvrćala ih od trgovine sa Jevrejima. Stvaraju se desničarski krugovi, sa najžešćim hitlerovim pristalicama ustašama. Jevreji masovno ostaju bez svoje imovine i doživljavaju najgora poniženja, gazi im se ponos i na svakom koraku ukazuje na to da nisu dobrodošli. Val antipropagande je bio ogroman, putem svih medija, časopisa, knjiga i što je najstrašnije usmenom propagandom drastično se izoluju Jevreji kao nepoželjna rasa. Propaganda se vršila na cijelom prostoru Jugoslavije, a najžešća je bila u Hrvatskoj pod bolesnom

ideologijom ustaša. Svugdje izlaze časopisi u kojima se direktno poziva na uništavanje i iskorijenjavanje Jevreja kao rase, pozivajući se na Hitlera i njegovu zapovijed da se krv drugih naroda ne smije miješati sa krvlju jednog, kako su ih zvali, Židova. Bosna i Hercegovina se svojim stavom priključuje Hitleru i njegovim željama te i sama izdaje časopis u kojem piše:

„Najveća opasnost vijeka-židovi“ pa dalje se nastavlja: „Moramo svim silama pomagati Njemačku i njezinog velikog vođu Hitlera u borbi protiv židovstva i njegovih pomagača u Evropi i u Americi. A da bi prikazali detaljnije opasnost židovstva, njegov postanak i razvitak, donijet ćemo nekoliko prikaza u našem listu o židovskom zarobljavanju svijeta. Upozoravamo naše čitatelje, da prate ovaj problem, koji se u ovom ratu rješava, za sva vremena, zahvaljujući naporima i silnim pobjedama junačke njemačke vojske” (Spomenica 1566-1966:215).

Hitler je manipulirao svijetom, koji su imali strahopoštovanje jer su bile male zemlje u odnosu na Njemačku. Katolički list u Sarajevu takođe huška narod govoreći da su Židovi zauzeli svijet, da su uništili narod i da je jedini način da ljudi vrte dostojanstvo je riješiti se Jevreja. Katolički svećenici javno se stavljaju na stranu ustaša i domobrana. Sarajevski listovi su pisali o ponižavanju muslimanske žene od strane Jevreja, jer je morala da radi po njihovim tvornicama i da im bude sluškinja. Židovi se krive i za rat i prijeti se svakome ko im pomogne, navodeći Rusiju kao primjer. Andrija Artuković govori o opasnosti Jevreja, antivjernicima, koju ugrožavaju Hrvatsku i mir među ljudima. Opravdava huškanje moralnim načelima i dužnošću prema narodu koji trpi Jevreje a treba ih „očistiti“. Prvobitno su bili ubijani Jevreji kojima se pripisivao neki politički angažman a koji je išao na štetu nijemcima i ustašama. Kad je ponestalo izgovora, odvodili su i siromašne Jevreje u logore smrti pod izgovorom da krv treba da bude čista. Tadašnja NDH je skoro sve Jevreje odvela u logor gdje ih je vrlo malo ostalo preživjelih. U Bosni je u ustaškom zločinu i njihovim pomagačima nad Jevrejima, ubijeno 90% Jevreja. Iako se javno pozivalo na linč ipak su se zločini trebali sakriti pod okrilje nekog zakona po kojem se vrši ubijanje a da bi sebe opravdali. Vršer se tajne deportacije Jevreja i ubijanje u logorima. Samo lojalni građani Nezavisne Države Hrvatske mogu da posjeduju državljanstvo ili oni koji imaju arijevsku krv, u koju ne spadaju Jevreji a time su sključeni iz cijelog društvenog i javnog života. Jevreji koji su radili dobijali su svi otkaze, svaki kontakt muškarca Jevreja i žene arijevke je zabranjen. U to vrijeme dolazi do obillježavanja jevrejskih radnji, njihovih kuća kao i njih samih, isključeni su i iz kulturnog života. „Židovi po rasi ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnju narodne arijske kulture, pa im se zabranjuje svako sudjelovanje u radu, organizacijama, i ustanovama društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i

filmu“, dalje se naređuje „Sva pitanja, koja se odnose na Židove, spadaju u nadležnost ministarstva unutarnjih poslova“ s tim da će „imovinsko pravna pitanja, koja se odnose na Židove, rješavati Ministarstvo unutarnjih poslova u sporazumu sa Ministarstvom za obrt, veleobrt, i trgovinu i s Državnom riznicom“. (Spomenica 1566 – 1966 : 219). Osim što su gubili materijalna dobra, dostojanstvo, i pravo na život uvela se i naredba o slobodi kretanja. Od 24-tog maja 1941-ve godine jevreji su morali da nose žute trake oko ruke radi raspoznavanja.. Židovi nisu smjeli napustiti Sarajevo jer se sumnjalo da nose hranu izbjeglim Židovima i da pomažu srbima. Onda je izašao zakon da se svi Jevreji moraju popisati kao i njihova imovina, i čak i oni koji su u braku sa arijevcima. 10-tog februara 1941-ve godine oduzima se sva jevrejka imovina.. Postavljeni su povjerenici za jevrejske radnje i svaka radnja je morala da bude obilježena da je to jevrejska radnja. Ustaše ne samo da su pljačkale jevrejske radnje nego i stanove i kuće. Najveći dio jevrejske imovine opljačkali su ustaše a najnezasićeniji je bio ustaša Josip Zubić. Nijemci su ušli u jevrejski hram koji je tada bio najveći na Balkanu, i pokupili su sve vrijedne stvari, izivljavali se i pucali po hramu, bacali čak i bombe. Jevrejske knjige su uništili, spalili, nestali su istorijski vrijedni dokumenti.

8.1. Uvođenje prisilnog rada

Čim je nastupila okupacija Bosne i Hercegovine od Njemačke i njenih saveznika ustaša, vojnici su upadali u jevrejske kuće i odvodili ljude na prisilni rad, bez obzira u koje vrijeme i u kakvom stanju se nalazila ta osoba. Jevreji su morali da rade od jutra do mraka, a okupatori se nisu brinuli za njihovu ishranu. Radili su najteže poslove, jer mašta zločinaca nije imala granica pa su tražili najgore poslove koje su ponižavale svako ljudsko biće, išli su tako daleko da su čak koristili Jevreje za vuču kola natovarenih teškim materijalom. Nijemci su bili direktni narodavci a ustaše vjerni njihovi izvršioци.

8.1.1. Mučenja i ubistva

Ulaskom Gestapoa u grad, počela je agonija Jevreja koja je trajala punih četiri godine. Prve zločine su počinili Nijemci, počev od ubistava do silovanja jevrejskih djevojaka, ali monstruoznije zločine urađene tokom okupacije krvnički su radili ustaše. Oni su pripisivale Jevrejima razne sabotaže a pri tom ih odvodili u nepoznatom pravcu gdje su ih odmah strijeljali. Jevreji su za njih bila sumnjiva lica i dovoljna je bila bilo kakva pretpostavka da isti završe u logoru. Takođe su bivali hapšeni svi komunisti bez obzira na religioznu pripadnost s tim što su Jevreji po kratkom postupku bili zatvarani a potom pogubljeni. Prvo grupno odvođenje Jevreja u

koncentracione logore iz Sarajeva bilo je 3-ćeg septembra 1941-ve godine, ne samo muškaraca nego i djece i žena. U roku od par dana odvedeno je 1000 lica bez obzira na starost, zdravstveno stanje ili dob. Žene i djeca su odvedeni u Travnik, i smješteni pod nezamislivim uslovima, građani Travnika muslimani i katolici bili su pogođeni tom situacijom, probali su da pomognu tim ljudima ali niko se nije usudio pred navalom nijemaca i ustaša. Potom su muškarci prebaćeni u zloglasni logor Jasenovac. Sve su češća bila otpremanja Jevreja u logor a glavni izvršioc te radnje bio je zloglasni Ivan Tolj. Bilo je i pokušaja bjekstva na slobodnije teritorije ali uglavnom bi završavale hapšenjem i ubistvima. Zbog svakodnevnog hapšenja Jevreja, muskaraca, žena i djece i prenatrpanosti u logorima, gdje su uslovi bili katastrofalni, pojavio se i tifus od kojeg su mnogi umrli. Zadnja grupa ljudi uhapšena su u avgustu 1942-ge godine i odvedeni u logore smrti. Ukupno je odvedeno 9.000 Jevreja. Samo 40 Jevreja se vratilo nakon rata iz logora u Sarajevo. Nisu samo stradali Jevreji Sarajeva nego i cijele Bosne i Hercegovine i to na isti monstruoan način. Nijemci i ustaše su pronalazile uvijek nove metode za iživljavanje. Pored Sarajeva, nastrašnije zloćine nad Jevrejima vršile su ustaše u Brćkom gdje je živjelo 350 Jevreja. Ustaše su ih gole odvodile na rijeku Savu gdje su ih klali noževima i pred djecom ubijali ih čekićima, a potom i djecu. Leševe su bacali u Savu.

U svom izvještaju Deutsche Volksgruppe in Kroatien, Kreisleitung Save-Donau upućenom 8-mog januara 1942-ge godine ove događaje opisuje ovako:

„An der Führer der Deutschen Volksgruppe Esseg“. „Auch die lage im Brćko ist nicht die beste. Durch die mittelalterlichen Massnahmen der Ustaša kommt es zu einer immer grösser wendenden Spannung zwischen Serben und Kroaten. Nachdem die Ustaša „Strafabteilung“ die Umgebung „gesäubert“ und sämtliche Serben aus Brćko umgetauft, Serbische Häuser verbrannt, Friedhof zertrümmert, das Vieh von den umliegenden Dörfern zusammengetrieben und verkauft wurde, trieben sie die ortsansessigen Juden, d.h. Mann, Frau und Kinder zusammen, an die Save. Man requirierte von mehreren Schlossern und Schmieden die Hammern und in der Nacht wurden sie alle erschlagen. Zwei Tage später, in der Nacht vom 16. auf 17.12.41 trieb man auch sämmliche Emigranten-Juden sammt Kinder auf den serbischen Friedhof zusammen, wo sie ebenfalls in der Nacht erschlagen und in ein Massengrab verscharrt wurden. Als man die Hammern an die Eigentümern zurückgab, klebte das Blut. Die Emigranten- Juden erhielten erst vor kurzem von der deutschen Gesandschafft deutsche Reisepässe. Da der ganze Vorfall etwas roh aussieht, beruft man sich darauf, dass dies eigentlich ganz nach reichsdeutschem Muster geschieht. Der stellvertretende Bezirksvorsteher Baćic sagt, dass

er im Besitze von Bildern ist, wo die SS-Männer etwas noch viel schlimmer treiben“.
(Spomenica 1566-1966:246)

Od 14.000 Jevreja u Bosni i Hercegovini, ostalo je samo 1600. Prije rata u Bijeljini je živjelo 280 Jevreja, koje je ratom zadesila ista sudbina kao Jevreje Sarajeva. Odvođeni su u logore a žene su bile silovane. U ratu ih je stradalo 210. U Derventi je živjelo ukupno 320 Jevreja, od kojih je krajem rata ostalo samo 20. Ostali su ubijeni u logorima. U Tesliću je ubijena jedna porodica od sedam članova. U Tešnju od 22 Jevreja niko nije ostao živ. Od 57 Prijedorčanskih Jevreja ostalo je samo 14 živih. U Sanskom Mostu od 66 Jevreja u životu je ostalo samo šest. U Bihaću je živjelo prije rata 141 Jevreja a rat su preživjela samo 14. Mučeni su kao zvijeri. Jevreji iz Bosanske Gradiške pobijeni su svi a bilo ih je 32. Iz Bosanskog Broda pobijena 57 Jevreja, u životu ostalo je ih 5. Sedamdeset Jevreja iz Banja Luke spasilo je sebi život dok ih je 330 mučki ubijeno u logoru Jasenovac. Od 14.000 Jevreja u Bosni i Hercegovini, ostalo je samo 1600. U ratnim dešavanjima 90-tih godina kada je Srbija sa svojom vojskom izvršila agresiju i počinila genocid u državi Bosni u Hercegovinu neki Jevreji su izgubili živote a jedan dio je napustio zemlju. Danas na prostorima Bosne i Hercegovine živi još oko 800 Jevreja, tačan podatak se ne zna.

8.2. Pomoć drugih nacionalnosti Jevrejima tokom rata

Pored svih patnji i ne zamislivih tortura nad jevrejskim stanovništvom prije i tokom rata, donijete su bile i oštre odluke okupatora, da svakome ko na bilo koji način pomogne Jevrejima slijedi najstrožija kazna. Tako u Sarajevskom novom listu je izašla naredba od Velike župe Vrhbosna koja kaže:

„Bit će predat pokretnom prijekom sudu i kažnjen smrću svako ko pomaže Židove u bjekstvu ili ih skriva“ (Zbornik 4,1979:231)

Kad je Sarajevo okupirano, Jevrejima je bilo zabranjeno da idu u kupovinu namirnica kad i gdje oni žele. Imali su posebno vrijeme do koliko sati smiju da kupe namirnice i to samo u jevrejskim radnjama. Komšije su kradom kupovali za njih, mada su se izlagali velikoj opasnosti. Članovi Mjesnog komiteta Partije pomagali su Jevrejima tako što su im davali obuću, odjeću, kradom ih sakrivali po svojim kućama ispred racija, nabavljali im dokumenta da se prebace na teritoriju koja je bila pod snagama Talijana, jer oni nisu radili takve zločine kao Nijemci. I Aškenaska i sefardska opština u Sarajevu trudile su se koliko su bile u svojoj moći da olakšaju bol svom narodu, koji je svakodnevno transportovan u koncentracione logore, time što su im slali toplu

odjeću, hranu, pokušavali molbama da spasu barem one koji su smrtno bolesni i da ih smjeste u bolnice. Rijetke stvari su stizale do Jevreja u logore jer su ustaše uglavnom uzimali plijen za sebe. Međutim, bilo je na svim stranama i ljudi koji su osjećali veliku solidarnost i odgovornost prema svojim sugrađanima, pa su sve činili da im pomognu. U tome je veliku ulogu igrala Narodna oslobodilačka vojska tako da je prilikom jedne operacije zajedno sa još jednim oslobodilačkim pokretom iz Hrvatske prebacila sa otoka Raba 3.500 jevrejskih logoraša na slobodnu teritoriju. I pored svih napora nejevrejskog stanovništva nisu se mogli spriječiti okupatorski zločini i zločini domaćih izdajnika nad Jevrejima. Jevreji koji su ostali u životu vrlo su zahvalni svakoj pomoći koja im je pružena od njihovih sunarodnika. Tako je Izraelski parlament, Kneset, 1953-će godine donio odluku o osnivanju Spomen mjesta kao sjećanje na sve stradale Jevreje ali i pripadnike drugih naroda koji su rizikovali svoj život u spašavanju svojih sunarodnika. Ovo spomen mjesto nalazi se u Jerusalemu a simbol je ne samo jevrejskih žrtava nego i pravednih ljudi koji su spašavali ljude iz svog okruženja. Ne zna se tačan broj ljudi koji su spašavali Jevreje ali se pouzdano zna da je Bosna i Hercegovina imala najviše zastupljenih naroda koji su pružali pomoc protiv fašista svojim jevrejskim građanima.

8.3. Zasluga Jevreja u odbrani protiv okupatora u Bosni i Hercegovini

Okupacijom Jugoslavije od strane fašističkog njemačkog režima, pored odbrambenog stava svih naših naroda koji su bili lojalni svojoj državi ulogu je imao i veliki patriotizam na svim stranama. Odmah na početku rata osniva se Narodnooslobodilački pokret koji se stavlja u odbranu svoje zemlje i svoga naroda. U tom pokretu su se nalazili svi domoljubi bez obzira na nacionalnu pripadnost. Komunistička partija Jugoslavije poziva sve ljude u svoje redove stavljajući u prvi plan osjećaj bratstva i jedinstva pod čijom su se parolom borili svi cijelo vrijeme rata a koja je ostala i poslije njega, sve do najnovijih krvoprolića u 90-tim godinama.

U tadašnjim partizanskim odredima bilo je puno jevrejskih boraca, naročito Jevreja iz Sarajeva i okoline. To je i logična činjenica jer prije drugog svjetskog rata od ukupnog sarajevskog stanovništva koje je brojilo 80.000, Jevreja je bilo 10.000. Mnogi su dobili priznanja o učešću u Narodnooslobodilačkoj borbi, a neki su proglašeni narodnim herojima. Oni koji nisu direktno učestvovali u oružanim sukobima, pružali su medicinsku i svaku drugu pomoć svojim saborcima. Tako se spominje hrabrost doktorice Lipman koja je vršeći svoju časnu dužnost brineći se za svoje ranjenike izgubila život. Ili bolničarka koja se brinula o bolesnim ranjenicima koji su imali tifus omladinka Mara Daniti i sama umrla od tifusa.

8.3.1. Bosanski Jevreji narodni heroji

- Pavle Goranin-Ilija

Rođen je u Sarajevu 1915-te godine. Bio je student prava i jedan od studenata koji su tražili autonomiju Bosne i Hercegovine 1937-me godine. Kao član Komunističke partije Jugoslavije bavio se i umnožavanjem propagandnog materijala protiv okupatora. Vršio je dužnost sekretara Mjesnog komiteta Partije u Sarajevu. Jedva je uspio pobjeći od ustaških agenata koji su ga sreli na ulici gdje se uputio na Romaniju zajedno još sa dva svoja druga koji će kasnije isto biti proglašeni narodnim herojima: Slavišom Vajnerom-Čičom i Slobodanom Principom – Seljom. Tamo su osnovali prvi partizanski odred u kome je on bio politički komesar. Borio se protiv četnika i pristalica Draže Mihajlovića. Poginuo je kao pripadnik i komesar Dvadeset sedme divizije, prilikom neprijateljskih vazdušnih bombardovanja 1943-će godine. Za narodnog heroja proglašen je 1944-te godine.

- Ilija Engel-Andžić

Rođen je u Sarajevu 1912-te godine. Školu i fakultet završio je u Sarajevu i Pragu. Bio je učesnik građanskog rata u Španiji 1936-te godine i već je tamo bio član Komunističke partije. U vihoru rata u na jugoslovenskim prostorima, on se 1941-ve godine vraća u Jugoslaviju i stavlja se u odbrambene redove svoje domovine. Bio je načelnik Drugog odjeljenja Glavnog štaba Hrvatske, a kad se razbolio od tifusa od kojeg je izgubio sluh, postavljen je za pomoćnog načelnika pozadine. Poginuo je pred sam kraj rata od neprijateljskih vazdušnih napada. Za narodnog heroja proglašen je 1953-će godine.

- Nisim Albahari

Rodio se u Tešnju godine 1916-te, a gimnaziju je završio u Sarajevu. Nekoliko mjeseci proveo je u koncentracionom logoru u Ivanjici, godine 1941-ve. Kao član Komunističke partije Jugoslavije, učestvovao je i na demonstracijama koje je organizovala Komunistička partija u Sarajevu. Izvršavao je različite zadatke u partizanskim jedinicama, a poslije rata bio je ministar u Vladi Bosne i Hercegovine. Zbog svog aktivnog učešća u borbi protiv okupatora a i različite oktivnosti poslije rata, proglašen je narodnim herojem 1953-će godine.

- Vojo Todorović-Lerer

Rođen je u Mostaru 1914-te godine, a djetinjstvo i mladost proveo je u Sarajevu, gdje je završio i gimnaziju. Veterinu i Agronomiju završio je u Zagrebu. Tamo je godine 1933-će postao član Saveza komunističke omladine Jugoslavije, a kasnije i član Komunističke partije Jugoslavije. Učestvovao je u građanskom ratu u Španiji da bi se 1937-me godine našao u koncentracionom logoru u Francuskoj. 1941-ve godine dolazi kao dobrovoljac u bosansku Krajinu gdje postaje komandant bataljona na sektoru Bosanskog Grahova, a kasnije i Glamočkog bataljona. Izvršavao je razne dužnosti na prostorima Bosanske Krajine. Kao komandant Prve krajiške brigade, odbranio je aerodrom Rajlovac kod Sarajeva sa svojim borcima, kojom su prilikom uništili 34 neprijateljska aviona. Za narodnog heroja proglašen je 1951-ve godine.

- Moni Levi

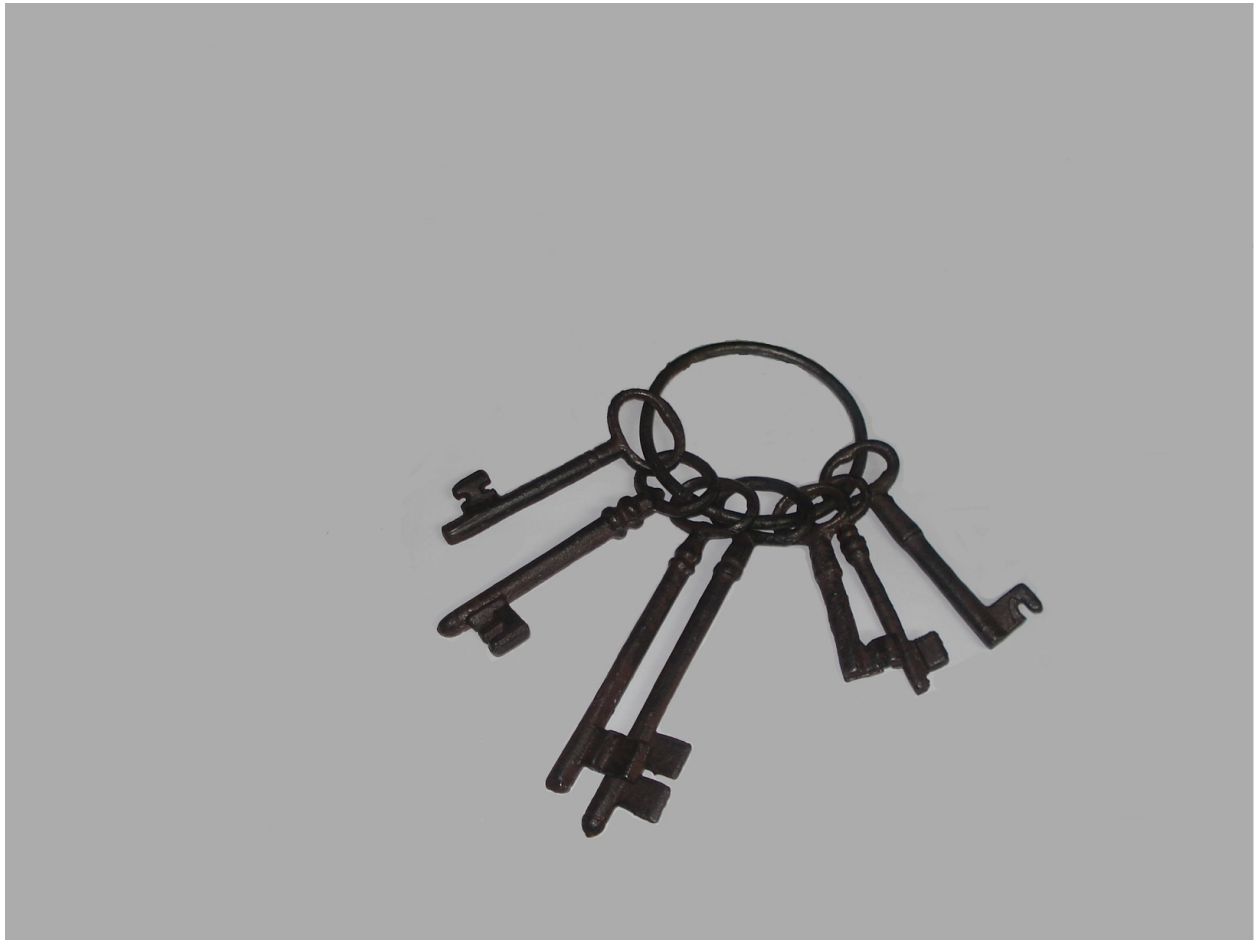
Rođen je 1896-te godine u Travniku, a medicinski fakultet je završio 1927-me u Beču. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je godine 1922-ge. Osuđivan je na 10 godina robije koju je izdržavao u Sremskoj Mitrovici, Lepoglavi i Mariboru. 1941-ve godine postao je komesar čete a potom upravnik bolnice u Drvaru. 1942-ge godine preuzima funkciju referenta saniteta 7-me krajiške brigade a potom i vojvođanske divizije i Trećeg korpusa. Odlikovan je raznim priznanjima poslije rata.

8.3.2. Jevreji Sarajeva u ratu 90-tih godina

U ratnim dejstvima 90-tih godina gdje je počinjen genocid, najviše nad muslimanskim stanovništvom, bilo je i žrtava iz grupe jevrejskog naroda. Na osnovu statističkih podataka, u Sarajevu je poginulo šest članova Jevrejske opštine, te dva člana iz Banja Luke. Takođe su načinjene materijalne štete gdje je najviše stradalo jevrejsko groblje u Sarajevu a jedno je od najstarijih u Evropi. Sarajevo je bilo granatirano sa srpskih položaja sa dnevno po nekoliko hiljada artiljerijskih projektila i pušcanih zrna. Na groblju je oštećeno oko 95 posto nadgrobnika

8.4. Jevrejski ključ-simbol nade

Protjerani Jevreji iz Španije iako svjesni da se možda nikada više neće vratiti u Španiju, prisilno odlazeći iz svojih kuća, ponijeli su sa sobom svoje ključeve. Ključ im je davao neku nadu da će se opet vratiti u svoju domovinu i na svoja ognjišta. Mnogi su sačuvali i do dan danas ove ključeve, koji se mogu kupiti u Španiji i kao suveniri-naravno kopirani. Slika ispod je jedan takav ključ koji se nalazi u Sarajevu, u biblioteci jevrejske zajednice. Gospodin Eli Tauber mi je prilikom mog istraživanja rado ustupio ovaj jevrejski simbol koji sam privatno fotografisala.

(Foto:Sevlija Fida)

9. Izvori

9.1.Bibliografija

Laura Papo Bohoreta 2005: Papo Laura Bohoreta :Sefardska žena u Bosni, Sarajevo 2005

Peter Stiegnitz 1988: Stiegnitz Peter: Judentum, Wien 1988

Krinka Vidaković-Petrov 1990: Vidaković-Petrov Krinka: Kultura Španskih jevreja na jugoslovenskom tlu XVI-XX vek , Sarajevo 1990

Muhamed Nezirović 1992: Nezirović Muhamed: Jevrejsko-španska književnost, Sarajevo 1992

Kalmi Baruh 1952 : Baruh Kalmi : Eseji i članci iz Španske književnosti, Sarajevo 1952

Mark R.Cohen 2005: Cohen Mark R. : Unter Kreuz und Halbmond –Die Juden im Mittelalter, München 2005

Eli Tauber 2007: Tauber Eli: Ilustrovani leksikon Judaizma- istorija, religija, običaji, Sarajevo 2007

Gordana Kuić 2010: Kuić Gordana: Legenda o Luni Levi ,Beograd 2010

Moritz Levy 1911: Levy Moritz: Sefardi u Bosni, Sarajevo 1911

Gordana Kuić 2010: Kuić Gordana : Balada o Bohoreti, Beograd 2010

Tucaković. E./ Jovanović. V./ Josipović.M./ Tauber. E 2008: Dani otvorenih vrata, Sarajevo 2008

Kalmi Baruh 1972: Baruh Kalmi: Izabrana djela, Sarajevo 1972

Avram Pinto 1987: Pinto Avram : Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987

Eli Tauber 2008: Tauber Eli : Kada su komšije bili ljudi, Sarajevo 2008

Samuel M.Elazar 1987: Elazar M.Samuel: Jevrejsko-španjolski romancero, Sarajevo 1987

Spomenica 1566-1966: Odbor za proslavu 400 godina dolaska Jevreja: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1566-1966

Savez jevrejskih opština Jugoslavije 1976: Poslovice i izreke, Beograd 1976

Jevrejski istorijski muzej 1979: Zbornik 4 Studije, arhivska i memoarska građa o jevrejima Jugoslavije, Beograd 1979

Savez jevrejskih opština Jugoslavije 1987: Izložba- Židovi na tlu Jugoslavije, Zagreb 1987

Jevrejski istorijski muzej saveza jevrejskih opština 1992: Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja, Beograd 1992

Zbornik radova 1995: Sefarad 92, Sarajevo 1995

Noel Malkolm 1996: Malkolm Noel: Geschichte Bosniens, Frankfurt am Main 1996

IZRAZ: br.7 1980, Sarajevo 1980

9.2. Izvori sa interneta:

Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine: <http://www.benevolencija.eu.org/content/view/173/75/>

WIKIPEDIA: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Judaizam>

ANHANG

Anhang I. Zusammenfassung in deutscher Sprache

Die Juden sind das größte semitische Volk, das überwiegend in Israel, aber auch in ganz Europa, Amerika, Nordafrika sowie auf der ganzen Welt verteilt lebt. Der Name Juden bezeichnet nicht nur eine Religionsgruppe, sondern auch eine ethnische Gemeinschaft, d.h. die Zugehörigkeit zu einem

Volk. Aus biblischen Dokumenten entnehmen wir, dass die Juden in Mesopotamien und (ca. 2000 v. Chr.) in Ägypten niedergelassen haben. In Europa sind die zwei zahlreichsten Gruppen der Juden die Aschkenasen und die Sepharden. Nach der Zerstörung des Tempels in Jerusalem und den Einfall der römischen Herrscher formierten sich mehrere jüdische Gruppen. Als Sepharden werden jene Juden bezeichnet, die von Beginn der römischen Herrschaft bis zum 15. Jahrhundert auf der iberischen Halbinsel lebten. Der Grund weshalb die Juden Spanien verließen ist darin zu sehen, dass der Herrscher der vereinten Länder Spaniens alle Juden aus seinem Land vertreiben ließ.

Ferdinand von Aragon und Isabella von Kastilien unterschrieben 1492 ein Gesetz, das alle Juden aus ihrem Hoheitsgebiet vertreiben soll bzw. mussten sie sich gegen ihren Willen taufen lassen. Einige sind zwar zum Christentum übergetreten, sie erlangten das Vertrauen der katholischen Kirche jedoch nicht und wurden trotzdem des Landes verwiesen. Einige Juden siedelten sich in Nordafrika an, verloren jedoch nie den Kontakt zu Spanien. Anders jedoch erging es jenen Juden, die sich am Balkan und im Nahen Osten ansiedelten, sie verloren den Kontakt zu ihrer alten Heimat fast ganz. Die Sepharden erhielten auf allen Orten wo sie sich niedergelassen hatten ihre Identität, Kultur und Sprache. Ein Großteil der Sepharden fand in Nordeuropa, vor allem in Holland Zuflucht, andere fanden im europäischen Teil der damaligen Türkei bzw. am Balkan ihre Heimat. Saloniki, wo Murat der II. herrschte, war das größte Zentrum der Balkan-Juden. Später zogen die Juden in andere Teile des Balkans – nach Bulgarien, Rumänien, Mazedonien, Serbien, Bosnien und die Herzegowina. Die Juden kamen über Italien oder über Saloniki und Konstantinopel in die Länder des ehemaligen Jugoslawiens. Die Sepharden, die über Italien kamen, ließen sich an der Adria im damaligen Dalmatien, das mit Venedig vereint war sowie in Teilen der Dubrovniker Republik nieder. In Bosnien und der Herzegowina wurden die Juden von den Sultanen Bajezit, Selim dem I. und später Selejman dem II. herzlich aufgenommen und als Bereicherung für das osmanische Reich bezeichnet. Aus dem Jahre 1565 bestätigen 3 Urkunden

im Dienstblatt des Schariagerichtes in Sarajevo, die Ankunftszeit der Sepharden in BH und gelten somit als älteste Nachweise.

In Sarajevo befinden sich überdies noch weitere Grabinschriften, die aus dem Jahre 1551 stammen.

Es gibt verschiedene Nachweise über die Ansiedlung der Juden in B und H. Einer wurde vom Historiker Bogumil Hrabat 1987 erbracht und besagt, dass die Juden bereits 1535 in Bosnien ansässig waren. Aber auch diese Angabe ist nicht verlässlich.

1581 ließ Pascha Sulejman das jüdische Viertel mit dem Namen „Großer Hof“ in Sarajevo erbauen, wo die armen Juden lebten, die Reichen lebten in ganz Sarajevo verteilt. Später wurde auf Wunsch der Juden neben dem Judenviertel eine Synagoge erbaut. Die Juden genossen in BH Religionsfreiheit. Für die nicht moslemische Bevölkerung gab es zwar einige Verbote, die jedoch später durch Reformen von Sultan Abdula Medschid aufgehoben wurden. Den Juden wurden andere Stadtrechte zuerkannt. Sie hatten z.B. ihr eigenes jüdisches Gericht, wo sie ihre Fälle abhandelten und sich die osmanische Regierung nicht einmischte. Die Sepharden gründeten in Sarajevo ihre Gemeinde, später wurde das in weiteren, größeren Städten in BH ausgeweitet. Mit der Zeit entstanden neue Gemeinden in Zenica, Bijeljina, Travnik, Bihac, Mostar, Brcko, Banja Luka und Visegrad.

Im Jahre 1919 lebten in Sarajevo 11868 Juden, davon 8219 Sepharden. Die jüdischen Gemeinden wurden nach ihren Statuten eingeteilt, das älteste sephardische Statut befindet sich heute im Archiv von Sarajevo. Das Statut ist in Raschi Schrift und in spanisch ladino Sprache verfasst. Außer diesem Statut hatten die Juden ein Buch der Gemeindeschriften, das Pinakes benannt wurde und alle religiöse und weltliche Dokumente dort eingetragen wurden. Das Standesamtsregister wurde in hebräisch und ladino in Raschi Schrift geführt, später in Serbokroatisch.

1923 entstand der neue jüdische Tempel nach den Plänen des Zagreber Architekten Rudolf Lubinski.

Die Rechte der Juden sind mit wenigen Ausnahmen gleich wie die der übrigen Bevölkerung in BH, ihre Religion durften sie problemlos ausüben. Einige Juden waren sogar 1877 im Parlament von Konstantinopel vertreten. Da sie die türkische Sprache gut beherrschten, konnten sie aktiv am politischen Leben der osmanischen Regierung teilnehmen, einige sogar als Berater des osmanischen Sultans.

Unter der Herrschaft der Österreichischen ungarischen Monarchie kam es nicht nur für die Juden, sondern für die ganze Bevölkerung zu großen Veränderungen. Es kam zur Gründung des bosnischen Parlaments, dessen Funktion von den Entscheidungen des Kaisers abhängig war. Im

bosnischen Parlament befanden sich 2 jüdische Abgeordnete. Der Kaiser wählte besonders gebildete Personen aus. Das System war nicht demokratisch, die Juden durften nicht an politischen Wahlen teilnehmen.

Die Zwischenkriegszeit kann als Blütezeit für die Juden gesehen werden – sie hatten alle Bürgerrechte, waren Mitglieder verschiedener politischer Parteien, besonders die der sozialistischen Arbeiterpartei. Später wurden sie dann Mitglieder der Kommunistischen Partei, die gegen die Okkupatoren und Verräter kämpfte.

Vor dem ersten Weltkrieg flammt der Antisemitismus auf, in den Medien wird Propaganda gemacht.

Viele Zeitungen erscheinen, die teilweise von den Deutschen finanziert werden.

Die Rolle der Juden im Wirtschaftsleben kann in drei Zeitperioden eingeteilt werden. Unter osmanischer Herrschaft haben die Juden neben zeitgenössischen Handwerken auch mit der manuellen Herstellung von Gegenständen zu tun gehabt. Unter der Herrschaft der österreichisch-ungarischen Monarchie kamen industrielle Maschinen zum Einsatz, die primitive Arbeit und Handarbeit werden durch Fabrikarbeit ersetzt. Von allen bosnischen Städten hatte Sarajevo die meisten jüdischen Handwerker. Besonders wichtig waren die Händler, die mit anderen Juden in Verbindung standen und durch Geschäftsreisen von Sofia bis Bitola ein sicheres Einkommen erreichten. Die Waren wurden über Dubrovnik und Split transportiert, wo freie Häfen entstanden waren. Der bedeutendste Jude war damals Daniel Rodriguez zusammen mit dem Splitter Konsul Josip Pens. Dubrovnik profitierte davon, es lehnte sich gegen die Mazedonier auf, die Macht über Dubrovnik anstrebten. Zu dieser Zeit erschlossen erfindungsreiche Kaufleute neben den Wasserwegen auch den Landweg. Somit gelangten die Waren auch nach Wien und Prag.

Zur Zeit der Öst.-Ung. Monarchie wird das Geld zum Ausbau der Eisenbahn, für die Salzfabrik in Tuzla, die Tabakfabrik in Sarajevo, die Holz- und Textilindustrie investiert.

In der Zwischenkriegszeit war die Wirtschaft in BH nicht sehr entwickelt. Der größte Bereich war die Landwirtschaft. Die Juden investierten viel in die Industrie von BH und gründeten viele Firmen. Nach dem 1. Weltkrieg kommt es zum Anstieg der Handwerksbenennungen, so dass im Jahre 1923 in Bosnien eine Genossenschaft mit dem Namen „Melaha“ entsteht, der Name bedeutet Arbeit. Das war die erste Genossenschaft auf dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawiens. Während des Krieges 2. Weltkrieg übernahmen die Deutschen die Genossenschaft und plünderten sie aus.

In Sarajevo entstand zwischen 1930 und 1941 noch eine zweite Genossenschaft mit dem Namen „Guela“, das Rettung bedeutet.

Mit dem Eintreffen der Juden in unsere Gesellschaft werden auch Vereine gegründet. Am Ende des ersten Weltkrieges gab es bereits 30 Vereine und Gruppierungen. Am bekanntesten ist der

Verein „La Benevolencija“, der 1892 gegründet wurde und dessen Hauptaufgabe die Bildung von jungen Sepharden und deren Erziehung (Entsendung) in europäische Schulen war. Der Verein leistete auch seinen Beitrag bei der Gründung der Bergbau- und Waldwirtschaftsfakultät in Sarajevo.

Außerdem beteiligt er sich am Bau des Theaters in Sarajevo, unterstützt das Rote Kreuz und ist Träger vieler humanitärer Aktivitäten.

1901 wurde der Singverein „Lira“ gegründet, der sowohl Frauen als auch Männer als Mitglieder hatte. Sie sangen im Tempel, später auch vor nichtjüdischem Publikum. Auf diese Art kam man mit der Bevölkerung in Kontakt. „Lira“ hatte die besten Dirigenten von verschiedener Nationalität.

Als die Deutschen nach Bosnien kamen, löste sich der Verein auf.

Der Verein „Ezret Jetomin“ hat Moše Maestro gegründet.

Die Mitglieder dieses Vereins befassten sich mit sozialen Fragen der Bürger, insbesondere aber die der Kinder, deren Eltern im ersten Weltkrieg umgekommen waren.

Schon 1730 wurde die Gesellschaft „Bikum Holim“ gegründet, deren Aufgabe es war, Kranke zu besuchen. Der Frauenverein „La Humanidad“ unterstützt junge Frauen bei in ihrer Ausbildung. Der Verein „La Gloria“, gegründet 1903, unterstützt mittellose Mädchen, die heiraten wollen bei ihrer Aussteuer. Es wurde auch ein Verein der Arbeiterjugend unter dem Namen „Matatja“ gegründet, der die Erziehung und Ausbildung von Jugendlichen fördert. Der Verein „Esperanza“ besteht aus jüdischen Studenten, die aus Bosnien stammen und in Zagreb, Wien, Prag, Rom, Paris etc. studieren.

Nach dem Zerfall der Öst.-Ung. Monarchie endet auch die Tätigkeit dieses Vereins in Wien, er wird danach in Zagreb weitergeführt.

Im Jahre 1922 wurde in Wien ein sephardischer Kongress abgehalten an dem 62 Delegierte aus 15 Ländern teilnahmen, Moris de Pikato wurde als erster Präsident gewählt. Das Thema des Kongresses war die Auswanderung der Sepharden nach Palästina. Der zweite Weltkrieg beendete die Tätigkeit aller jüdischen Vereine am gesamten Balkan. 1927 hatte die jüdische Jugend den Literaturverein „Jehuda Halevi“ gegründet, dessen Ziel es war, die Jugend literarisch zu bilden. Der Verein „Tarbut“ hielt öffentliche Vorträge zu folgenden Themen: Wissenschaft, Kunst und Literatur auf heutigem Universitätsniveau. Im Jahre 1926 wurde der „Jüdische Klub“ ins Leben gerufen, der einen Lesesaal mit verschiedenen Zeitschriften führte. Neben den o.a. Vereinigungen hatten die Juden einen Sterbeverein, einen Verein zur Ausbildung von Geistlichen, einen Verein zur Erlernung der hebräischen Sprache, einen Sparverein sowie einen Arbeiterverein.

Während der osmanischen Herrschaft gaben die Juden ihre eigene Zeitung heraus. Selbst die Osmanen hatten erst kurz vor Ende ihrer Herrschaft eigene Zeitungen. Vor Ende des osmanischen Reiches erschien in Sarajevo eine Zeitung namens „Bosna“, deren Herausgeber Salomon Elias Bamhwer war. Auf Wunsch des türkischen Wesirs Topel -Scherif Osman Pascha wurde im Jahr 1866 in Sarajevo eine Druckerei gegründet, die nach dem Zemunser Eigentümer Ignatius Sopron „Sopronova pečatnja „ benannt wurde, später dann den Namen „Vilajetska Druckerei“ bekam. Unter der Öst. Ung. Monarchie gaben die Juden mehrere Zeitungen heraus. „La Alborada“, „Židovska Svijest, „Jevrejska Tribina“, Narodna Židovska Svijest, „Jevrejski Glas“, „Jevrejski Zivot“, „Sefardski Svijet“ usw. Der jüdische Kulturverein „La Benevolencija“ gab anlässlich des 800-jährigen Geburtstages des jüdischen Gelehrten Moische Ben Maimon eine Maimonides Gedenktafel heraus.

Während des osmanischen Reiches wurden fast ausschließlich konfessionelle Schulen in BH eröffnet, wo der Unterricht religiösen Charakter hatte. Die Kinder aus begüterten Familien wurden zur Ausbildung nach Konstantinopel gesandt, um danach in der osmanischen Verwaltung zu arbeiten. Sie sprachen ausgezeichnet türkisch sowie auch einige andere orientalische Sprachen.

Die meisten jüdischen Kinder erhielten ihre Ausbildung in der Talmud-Tora Schule und der „Jesivi“ Schule. Die Schule wurde von der jüdischen Gemeinde finanziert, das Bildungsniveau war jedoch niedrig. Es wurde in quadratischer Raschi Schrift geschrieben, Bücher und Literatur waren in Ladino. Im Jahre 1768 eröffnete Rabbi David Pardo eine Talmud Schule namens „Jesiva“ Als Bosnien und die Herzegowina und die Öst. Ung. Monarchie kamen, veranlasste Kosta Herman, ein Vertrauter des Herrschers Reformen im Schulwesen. In der Folge wurden in Sarajevo im Jahre 1879 das erste Gymnasium, eine Lehrerbildungsanstalt und 3 Volksschulen errichtet. Der Verein „La Benevolencija“ ermöglichte jüdischen Kindern ein Stipendium.

David Levi eröffnete 1924 in Sarajevo die erste private Handelsakademie mit dem Namen „Merkator“. 1923 entschied der Verband der jüdischen Gemeinden in Belgrad, ein höheres theologisches Seminar in Sarajevo zu errichten. Der Standort Sarajevo wurde deshalb gewählt, da dort die älteste jüdische Gemeinde ansässig war. Das Ausbildungsprogramm für das Seminar entwickelte Oberrabbiner Dr. Moritz Levi. Das Kriegstreiben unterbrach die Schulbildung dieser Menschen gerade zu einem Zeitpunkt, wo die besten Schulerfolge zu verzeichnen waren.

Als der zweite Weltkrieg 1939 bereits begonnen hatte, war gegenüber jüdischen Kindern eine starke Aversion zu bemerken. Der damalige Unterrichtsminister in Jugoslawien, Dr. Anton Korosic, Vorsitzender der klerikalen slowenischen Partei, untersagte jüdischen Kindern den

Zugang zu Mittelschulen und Universitäten. Daher entschloss sich die jüdische Gemeinde, ein jüdisches Gymnasium Sarajevo zu etablieren und bestellte Dr. Kalmi Baruh als Direktor.

Kurze Zeit später entflammte der zweite Weltkrieg, der vielen jüdischen Schülern das Leben kostete. Den Überlebenden wurde nur das erste Jahr des Gymnasiums anerkannt.

Im Laufe ihrer Geschichte haben sich die Juden in mehreren Sprachen verständigt, wobei als Gebetssprache das Hebräische vorherrschend war. Das Hebräische kann in die Sammlung von Kanaanische Gruppe als semitische Sprache eingeordnet werden. Von Kanaan übernahmen sie auch die Schrift, die von rechts nach links geschrieben wird. Die aramäische Sprache wurde als Umgangssprache verwendet und hauptsächlich während der Zeit des zweiten Tempels eingesetzt. Bei der hebräischen Sprache unterscheidet sich die mündliche sehr von der schriftlichen Form. Durch den Einfluss der lateinischen und griechischen Sprache verliert die hebräische Sprache mit der Zeit ihre Umgangssprache, es bleibt die schriftliche Form, die vorwiegend zum Gottesdienst dient.

Nachweise über die Bedeutung der aramäischen Sprache finden wir in vielen Büchern, besonders aber im Talmud. Die hebräische Sprache ist bis heute als Gebets- und heilige Sprache für alle Juden erhalten. Die Umgangssprachen der Juden kann in zwei Gruppen eingeteilt werden: das Jiddische (hebräisch-deutsch), das von den Aschkenasen verwendet wird und Ladino (hebräisch-spanisch) wird von den sephardischen Juden gesprochen. Beide Sprachen werden in quadratischer Schrift geschrieben. Einige phonetische Aufzeichnungen der hebräisch-spanischen Sprache in BH erinnern an die Sprache in Nordspanien und ähneln der Sprache in Katalonien.

Einige bekannte Werke in Katalanisch sind erwähnenswert, besonders das Buch von Mojsije Almosina mit dem Titel „Regimento de la cide“ aus dem Jahre 1564. Im Jahre 1547 wurden in Konstantinopel 5 Bücher von Mojsije, in Ferrara 1553 wurde das alte Testament übersetzt – beide Werke wurden ins Spanische übertragen. Ladino unterscheidet sich vom Spanischen.

Die osmanische Herrschaft hatte großen Einfluss auf die Juden, sie nahmen vieles aus der türkischen Sprache an und fügten viele türkische Elemente in ihren Wortschatz ein.

In der Sprache der Juden finden wir auch griechische, italienische, deutsche und slawische Ausdrücke. Als die Juden auf das Gebiet von BH kamen, war ihre Literatur sehr dürftig, es gab noch keine Druckerei in BH. Da sie vorwiegend in Talmud-Schulen gingen, verstanden sie kaum serbokroatisch. Nur wenige Autoren ließen ihre Bücher aus Kostengründen außerhalb von BH drucken. Neben der geschriebenen Literatur haben die Sepharden lyrische Gedichte,

Sprichwörter und Balladen von Generation zu Generation weiter gegeben. Erst im 15. Jahrhundert lernen sie die schriftliche Version der Balladen, die sie „el romance“ nennen. Einige dieser spanischen Romanzen gleichen den europäischen Balladen. Manche sind jedoch der Meinung, dass es sich um epische Gedichte handelt. Auf dem Gebiet von BH konnte man sowohl Romanzen als auch Sevdalinkas

hören. Die Inhalte der Romanzen geben Begebenheiten aus Spanien wieder. Es ist interessant, dass als Instrument die Daf (Def) verwendet wird oder das spanische Pandeiro.

Die berühmteste jüdische Romanze ist unter anderen „Anderleto“. Vor Beginn des zweiten Weltkrieges wurden immer häufiger Romanzen in der Zeitschrift „Jevrejski Glas“ veröffentlicht. Die letzte Ausgabe dieser Zeitung erschien im April 1941.

Die ersten Volkslieder sammelte 1702 Mosche Ben Mikhalka-Kohen. Er wurde in Sarajevo geboren und war Rabbiner. Diese Liedgutsammlung findet man noch heute im britischen Museum in London. Mosche Allian sammelte auch Romanzen und veröffentlichte diese 1973 in Jerusalem. Für das Zusammentragen von jüdischem Volksgut sind folgende Personen zu nennen: David Kahmi, geboren in Bosnien, Leo Wiener geb. in Polen, von besonderer Bedeutung für die bosnischen Romanzen war der bekannte Ramon Menendez Pidel. Auch Manique de Lara hielt sich 1911 in Bosnien auf und sammelte sephardisches Volksliedgut. Weitere wichtige Namen für das sephardische Volksliedgut sind: Samuel Eliszar Kalmi Baruh, Laura Papo, Bohoreta te Moric Levi.

Im Archiv Menendez Pidel in Madrid befindet sich die größte bosnisch-sephardische Volksgutsammlung: Romanzen, lyrische Gedichte (Lieder), insgesamt sind es 165 Titel aus der Herkunft von Sarajevo.

Im jüdischen Leben spielen die Sprichwörter eine wichtige Rolle, nicht nur philosophisch betrachtet, sondern auch als wichtiger Bildungsfaktor für die Kindererziehung zu Hause.

1967 erschien das Buch mit dem Titel „Sprichwörter und Aussprüche sephardische Juden in BH“. Es wurde von den jüdischen Verlegern Dr. Samuel Pinto und Rabbi Avram Pinto, sowie dem RA Daniel Dano herausgegeben.

Folgende Autoren schrieben in hebräisch: David Pardo, Eliezer Jichak Papo, Isak Pardo, Jakob Pardo, Juda Josef Finci, Eliezer Semtov Papo, Tiku Hacot, Sevet Misor; Sefer Eref, Bet Tefila, Pirko Avot, Hinuh Lasam. Sefer Teilim, Zemiroth Jisrael, Demesek Eliezer.

Autoren, die in spanischer Sprache in BH schrieben sind: Dr. Moric Levi, Dr. Kalmi Baruh, Dr. Jakob Culi.

In serbokroatischer Sprache schrieben folgende Autoren: Dr. Marcel Šnajder, Dr. Samuel Romano, Dr. Isak Samokovlija.

Im 19. Jahrhundert und zu Beginn des 20. Jhdt. wird das Theater in Sarajevo eröffnet, die Uraufführung fand 1888 mit dem Stück „Jehuda Makabi“ statt. Es folgten die Stücke „El Juego de Hana“, „Saul“, „Ester“, i „Athalie“

Die wichtigsten Sponsoren der o.g. Aufführungen waren Bernardo el Pinto und Jose Salom.

Den größten Erfolg feierte die Aufführung von Moliere unter dem Titel „ Los embrollos de Escapen“.

Die Autoren von Theaterstücken waren: Leon Finci, Abraham Kapon, Sabetaj Džaen, Avram Finci.

Romane, Erzählungen und Poesie stammen von: Erih Koš, Jakob Nahmijas, Danijel Nahmijas, Aron Katan, Avram Buki Finci und andere.

Vor dem ersten Weltkrieg verfügte die jüdische Bibliothek über 800 Bücher in hebräisch und ladino,

verfasst in Raschi Schrift. Im 2. Weltkrieg zerstörten die Deutschen die jüdischen Bibliotheken.

Nach Kriegsende begann man wieder mit dem Büchersammeln und schaffte einige tausend Exemplare.

Das jüdische Museum in Sarajevo wurde in den Räumen des alten jüdischen Tempels, der aus 1581 stammt, angelegt. Während des Krieges wurde er von den Deutschen größtenteils zerstört und danach wieder aufgebaut. Am 15. Oktober 1966 wurde das Museum feierlich eröffnet.

Bekannte jüdische Maler in BH waren Josip Levi –Monsino, Salamon Papo, Daniel Ozmo, Daniel Kabiljo. Sie stammten meist aus armen Familien und beendeten ihr Leben oft im Konzentrationslager. Unter den jüdischen Handschriften in BH sind die bekanntesten sicher die „Sarajevska Haggada“. Die Haggada entstand nicht in Sarajevo, sie kam aus Spanien, wahrscheinlich aus Barcelona, der Verfasser ist bis heute unbekannt. Es gibt auch eine andere Meinung zur Herkunft der Haggada Dr. Mohamed Karamehmedovic behauptet in seiner Schrift: „ Likovne impresije Sarajevskom Hagadom...“ daß die Haggada im Jahre 1530 in Saragossa entstanden ist. Zweimal wurde die Haggada schon in Kriegswirren gerettet. Das erste Mal vor den Deutschen im 2. Weltkrieg – sie wollten die Haggada stehlen. Der damalige Direktor des Weltmuseums in Sarajevo, Dr. Jovo Petrovic und der Kurator Dervis Kurkut brachten sie in Sicherheit. Im Bürgerkrieg der 90er Jahre versteckte der Direktor des Sarajevos Museums, Dr.

Enver Imanovic, die Haggada und rettete sie so vor der serbischen Armee. Eine weitere wichtige Schrift der Sarajevo Juden ist die Sarajevo Magila, eine Erzählung in spanischer Sprache in Raschi Schrift verfasst, die über historische Fakten in BH berichtet. Außerdem ist das Pinkas das wichtigste jüdische Gemeindebuch, in welchem alle Angaben und Eintragungen über jüdische Institutionen in Sarajevo eingetragen sind. Wichtige Bücher sind auch die Arzneibücher, die Angaben über Namen und Rezepturen der Arzneien beinhalten. In Sarajevo werden 2 Arzneibücher aus den Jahren 1820 und 1840 aufbewahrt.

Das Judentum ist eine monotheistische Religion, die an nur einen Gott glaubt sowie an das Leben nach dem Tode. Die Juden bezeichnen Gott als „Adonaj“, die Übersetzung heißt „unser Herr“. Neben der Tora ist für das religiöse Leben der Juden besonders die Lehren des Talmuds wichtig. Der Talmud ist eine große Glaubenschriftensammlung nach der Bibelübersetzung der hebräischen Bibel. Diese besteht aus zwei Teilen: Mischna (Lehrtext) und Genara (Erklärungstext).

Die Tora ist das heiligste aller heiligen Bücher und Schriften im Judentum. Tanakha ist die hebräische Bibel als Grundlage des Glaubens und wird in 5 Bücher unterteilt:

1. Schöpfung,
2. Auszug
3. Levitische Gesetzgebung
4. Zahl der Israeliten
5. zweite Gesetzgebung

Die jüdische Tradition schreibt die Befolgung der Moses Tora, die durch göttlichen Geist geleitet, vor. Man glaubt, dass Moses auf dem Berg Sinai die 10 Gebote in 2 Steintafel gemeißelt hat um so die Gebote Gottes an sein Volk zu übermitteln.

In den jüdischen Gottesanbetungen (Gottesdiensten) finden wir in den Synagogen einen Kasten, der manchmal an die Mauer angelehnt ist, und nach Jerusalem ausgerichtet wird. In diesem Kasten befindet sich die Tora – die heilige Schrift. Die Tora wird nur zu den jüdischen Feiertagen hervorgeholt, zum Gebet und während des Gottesdienstes. Die übrige Zeit bleibt die Tora im Schrank verschlossen, mit einem schweren Vorhang bedeckt, auf dem manchmal Worte aus dem alten Testament eingestickt sind. In der Synagoge befindet sich auch ein siebenarmiger Kerzenleuchter, der das Symbol für das ewige Licht darstellt. Während des Gottesdienstes sind Männer und Frauen voneinander getrennt.

Nach dem ersten Weltkrieg fasste die sephardische Gemeinde den Beschluss, einen großen, neuen Tempel zu errichten. Der Tempel sollte geräumig genug sein, um die große Anzahl seiner Gläubigen zu beherbergen und sollte in einem zeitgemäßen Stil erbaut werden. Auf die Ausschreibung meldeten sich 45 Architekten aus der ganzen Welt, der Zagreber Architekt Rudolf Lubinski machte mit seinem Projekt den ersten Platz. Die Kuppel des Tempels war zu dieser Zeit die drittgrößte in Europa, die Bauweise des Tempels erfolgte im maurischen Stil. Am 14. September 1930 wurde der Tempel eingeweiht. Der erste sephardische Tempel war 1581 mit Genehmigung des Sultans

unter osmanischer Herrschaft erbaut worden. Schon im Jahre 1697 fiel er mit vielen Teilen von Sarajevo den einfallenden Truppen Prinz Eugens von Savoyen zum Opfer. Fast 50 Jahre später erbauten die Juden einen neuen Tempel, der ein Raub der Flammen wurde. 1882 wurde der Tempel „El Kal grande“ erschaffen.

Unter osmanischer Herrschaft trugen die sephardischen Juden wie die anderen Juden, die in anderen Gebieten des osmanischen Reiches lebten Alltagskleidung. Es gab Männer und Frauentracht, die im Alltag getragen wurde, es gab aber auch Kleidung für besonders festliche Anlässe. Die Kleidung von jungen Mädchen unterschied sich von der Kleidung verheirateter Frauen.

Jüdische Feiertage sind: Pessachfest, dieser jüdische Feiertag wird im April begangen und erinnert an die Rettung aus ägyptischer Gefangenschaft. Dieses Fest dauert 8 Tage, wobei die ersten 2 Tag und die letzten 2 Tage als Feiertag gelten, die 4 Tage dazwischen als halbe Feiertage. Das Purimfest wird im März gefeiert und ist als Erinnerung an den Freiheitssieg vor der Vernichtung des jüdischen Volkes im persischen Reich. Über diese historische Darstellung kann man in der Bibel im Buch „Megila Esteri“ nachlesen, wo die Rettung der Juden vor der Vernichtung beschrieben wird.

Dann gibt es das Schawuot, Fest, welches im Juni gefeiert wird, das Fest der Früchte, das als „Hag Hasikurim“ bezeichnet wird. Es wird die Rede Moses gefeiert, der am Berg Sinai die 10 Gebote in 2 Steinplatten gemeißelt hat.

Im September feiert man „Rosch Haschan“, das ist das jüdische Neujahrsfest.

„Jom Hakipur „ wird im Tempel mit Gebeten gefeiert, das ist der Feiertag der Reue, der Vergebung und des Friedens. Reue spielt bei den Juden eine große Rolle, sodass dieses Fest ausschließlich religiösen Charakter hat. „Sukot“ wird von September bis Oktober gefeiert und erinnert an das Wüstenleben der Israeliten, die in Zelten lebten. Eine andere Bezeichnung für diesen Feiertag ist „Hag-La-Arif“ was in der Übersetzung Ernte heißt. „Hanuka“ wird im

Dezember gefeiert und symbolisiert den Sieg über das syrische Heer (gegen die Makabäer). Dieser Kampf begann um zweiten Jahrhundert vor der neuen Ära. „Simhat Tora“ wird im Oktober gefeiert. Es bedeutet Freude und Lernen.

Der Samstag, Sabbat ist der freie Tag für die Juden, an diesem Tag gehen sie in den Tempel und erholen sich im Kreise ihrer Familien. So wie andere Völker haben die Juden auch ihre Traditionen und Gebräuche, unter diese fallen: die Beschneidung von männlichen Kinder oder „Berit Mila“. Dieser Beschneidungsbrauch ist nicht nur bei Juden üblich, heutzutage haben etliche Mediziner die Meinung, dass dies nicht nur ein religiöser Brauch ist, sonder auch wichtig für die Gesundheit und Hygiene des Mannes ist. Da müssen die jungen Männer vor den Gemeindemitgliedern im Tempel eine Textstelle aus der Bibel fehlerfrei vorlesen. Erst danach werden sie als volljährig erklärt und es wird ihnen zu Ehren ein Fest veranstaltet. Dieser Eingriff wird am Samstag durchgeführt. „Minjen“ ist das Gemeinschaftsgebet von 10 volljährigen Männern, d.h. die das 13. Lebensjahr vollendet haben. Mit ihren Gebeten wenden sie sich an Gott. Ohne diese Gruppe von Männer kann weder die Tora, noch die Hachara oder Hadisch gelesen werden oder irgendwelche anderen Gebete.

Koscher oder die jüdischen Kochvorschriften ist ein hebräisches Wort. „Koscher“ bedeutet „zubereitet“. Die Nahrung, die von der Tora erlaubt wird und nach den Vorschriften der jüdischen Gesetze zubereitet wird ist kosher.

Als die Juden nach BH kamen mussten sie Orte auswählen, an denen sie Tote begraben konnten, so entstanden die jüdischen Friedhöfe. Das Aussehen des jüdischen Friedhofs unterscheidet sich gänzlich von den anderen Friedhöfen. Typisch jüdisch ist dort, dass die vordere Seite größer ist als die hintere. Auch haben die Grabsteine ein anderes Aussehen und die Inschriften sind in Hebräisch geschrieben. Die Grabsteine haben sich im Laufe der Zeit unter Einfluss der Umgebung in ihrem Aussehen verändert. Neben hebräischen Inschriften findet man auch Worte in spanischer und serbokroatischer Sprache. Der älteste Friedhof in Sarajevo stammt aus den Jahren 1655 bis 1660. Dieser Friedhof befindet sich im Stadtteil „Kovacic“, einem Vorort Sarajevos, früher als „Debelo Brdo“ bekannt. Der andere Friedhof liegt an der westlichen Seite Sarajevos im Ort „Borak“ oder „Satorija“. Im zweiten Weltkrieg verloren viele Juden in BH auf grausame Art und Weise ihr Leben durch die deutsche Ustascha. Einigen Angaben zur Folge handelt es sich um 9000 Juden, die in Bosnien ermordet wurden. Die Juden verloren massenhaft ihr Eigentum, erlitten schlimmste Behandlung, ihr Stolz wird verletzt und an jeder Ecke wird ihnen gesagt, dass sie nicht willkommen sind. Durch die Medien flutet eine Welle von Antipropaganda, in Zeitschriften, Bücher und am schlimmsten durch Mundpropaganda werden

die Juden drastisch isoliert. Die Juden sind eine unerwünschte Rasse. Die Propaganda wird auf dem ganzen Gebiet von Jugoslawien, im Besonderen in Kroatien unter der kranken Ideologie verbreitet. Überall erscheinen Zeitungen, in denen deutlich auf die Vernichtung und Ausrottung der jüdischen Rasse hingewiesen wird. Man zitiert Hitler und seine Theorie, dass das Blut anderer Rassen nicht mit dem eines Juden vermischt werden darf. Hitler manipulierte die Welt, die kleinen Länder hatten Angst vor der deutschen Großmacht. Die katholische Zeitung in Sarajevo hetzt das Volk auch gegen die Juden auf „die Juden hätten die Welt besetzt, das Volk vernichtet, die einzige Art die Würde zurück zu erlangen wäre es die Juden loszuwerden“. Die katholischen Geistlichen stellen sich öffentlich auf die Seite der Herrscher und der Heimwehr. Zuerst wurden die Juden ermordet, denen man politisches Engagement vorwarf, das gegen Deutsche und Ustascha gerichtet war. Als man keine weiteren Argumente mehr fand, brachte man die Juden in die Todeslager, alles unter dem Vorwand, dass das Blut rein bleiben müsse. Die Gestapo brachte die Agonie in die Stadt – vier Jahre dauerte diese schreckliche Zeit. Die ersten Gräueltaten wurden von den Deutschen durchgeführt, angefangen mit Ermordungen und Vergewaltigungen jüdischer Mädchen. Die monströsesten Verbrechen führten jedoch die Ustascha auf blutige Weise durch. Tägliche Verhaftungen von jüdischen Männern, Frauen und Kindern standen an der Tagesordnung. Überfüllte Lager und katastrophale Zustände dort führten zu Typhuserkrankungen, die viele dahinrafften. Die letzten Verhaftungen fanden im August 1942 statt und führten direkt in die Todeslager. Die Juden, die sich vor Verhaftungen retten konnten, gingen zur jugoslawischen Armee und verteidigten ihr Land mutig vor den Okkupatoren. Von 14000 Juden, die in BH lebten, blieben nach dem zweiten Weltkrieg nur noch 1600 übrig. Nach dem letzten Bürgerkrieg der 90er Jahre sind auf dem Gebiet der BH nur mehr ca. 800 verblieben. Einige kamen im Bürgerkrieg um, andere verließen das Land.

Anhang II. Eidesstattliche Erklärung

Ich erkläre hiermit an Eides Statt, dass ich die vorliegende Arbeit selbständig und ohne Benutzung anderer als der angegebenen Hilfsmittel angefertigt habe. Die aus fremden Quellen direkt oder indirekt übernommenen Gedanken sind als solche kenntlich gemacht. Die Arbeit wurde bisher in gleicher oder ähnlicher Form keiner anderen Prüfungsbehörde vorgelegt und auch noch nicht veröffentlicht.

Sevlja Fida

Anhang III. Lebenslauf

Persönliche Angaben:

Sevlja Fida

Geboren am 18.02.1969 in Jakes, Bosnien

Herzegowina

Schulbildung:

1976 - 1980 Volksschule

1980 - 1984 Hauptschule

1984 – 1988 Mittelschule Fachrichtung: Bildung, Kultur ,
Übersetzungen mit Matura.

2002 – 2003 Ausbildung zur Medizinischen
Verwaltungskraft.

WS 2003 Diplomstudium Slawistik an der Universität
Wien, Bosnisch/Kroatisch/Serbisch

2010/2011 Gastlehrer beim Bundesministerium für
Landesverteidigung und Sport

Anfang 2011 Beginn der Forschungsarbeit für die
Diplomarbeit Der Beitrag der sephardischen Juden
in Bosnien zur Kultur, Sprache und Literatur in
BIH.
Betreuung: Doz. Ao. Univ-Prof. Dr. Katja Sturm-
Schnabl.

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Jevrejski narod	
1.1. Demografski pregled.....	3
1.2. Istorijski pregled.....	4
1.2.1. Dolazak Jevreja na jugoslovensko tlo.....	6
1.2.2. Naseljavanje Sefarda u Bosni i Hercegovini.....	7
1.2.3. Osnivanje Sefardskih opština u Bosni i Hercegovini.....	8
1.3. Politička uloga Jevreja u Bosni i Hercegovini.....	12
1.4. Uloga Jevreja u privredi Bosne.....	13
2. Kulturološki pregled	
2.1. Osnivanje jevrejskih društava.....	17
2.2. Jevrejski časopisi u Sarajevu.....	22
3. Školstvo i obrazovanje Jevreja u Bosni u Hercegovini.....	24
4. Nastanak jevrejskog pisma jezika	
4.1. Tuđice u jevrejsko-španjolskom jeziku.....	29
5. Književnost bosanskih Sefarda	
5.1. Jevrejska usmena književnost.....	31
5.2. Jevrejska pisana književnost.....	34
5.2.1. Sarajevski autori i njihova djela na hebrejskom jeziku.....	34
5.2.2. Autori i djela na španskom jeziku.....	35
5.2.3. Djela i pisci na srpskohrvatskom jeziku.....	37
5.3. Pozorišni komadi i djela.....	38
5.4. Jevrejski rukopisi.....	41
5.5. Slikari i njihova umjetnička djela.....	45
6. Jevrejska religija-Judaizam.....	47
6.2. Jevrejski praznici.....	50
6.3. Jevrejske bogomolje –hramovi.....	53
7. Kultura i običaji Sefardskih Jevreja u Bosni.....	56
8. Pad stare Jugoslavije i početak Antisemitizma u Bosni.....	74
8.1. Uvođenje prisilnog rada.....	76
8.1.1. Mučenja i ubistva.....	76

8.2.	Pomoć drugih nacionalnosti Jevrejima tokom rata.....	78
8.3.	Zasluga Jevreja u odbrani protiv okupatora u Bosni i Hercegovini.....	79
8.3.1.	Bosanski Jevreji narodni heroji.....	79
8.3.2.	Jevreji Sarajeva u ratu 90-tih godina.....	81
8.4.	Jevrejski ključ-simbol nade.....	81
9.	Bibliografija	

Prilog

Anhang I.	Zusammenfassung in deutscher Sprache.....	85
Anhang II.	Eidesstattlicher Erklärung.....	97
Anhang III.	Lebenslauf.....	98